

Borbíró Fanni

A magyar–francia kapcsolatok történetének elfelejtett hőse

Teleki Emma élete és művei

Mottó:

*„Nem csalódás! valóban áll ez az igazság hogy néptestvériességet,
minden bölcsnek e magasztos bolondságát,
Magyarország és Franciaország az elsők kik legelőbb valósítják.”*

Bevezetés

Teleki Emma életműve izgalmas és méltatlanul elfeledett fejezet a francia–magyar kapcsolatok történetében. Először Auguste de Gerandóval kötött házassága idején, majd a párizsi értelmiségi-emigráns társaságban közvetített a két kultúra között.

Személyénél is hamarabb elfeledték műveit, amelyek a magyar neveléstörténetnek – amelyben több közeli családtagja is fontos szerepet töltött be – érdekes, szokatlan részét képezik. Nemcsak a pedagógiatörténet nem foglalkozott tankönyveivel, de más tudományágak sem, pedig művelődéstörténeti, mentálitástörténeti tanulmányok kiváló forrásai lehetnének.

Életének és irodalmi munkásságának egyedülállóságát nem sokan ismerték fel, éppen ezért nagyon kevés a róla szóló szakirodalom, és egyes tanulmányok csak életének bizonyos szakaszairól nyújtanak információt. Sajnálatos módon az elsődleges források hiányosak, a de Gerando család levéltára szinte teljes egészében megsemmisült 1956-ban. Ma már csekély számú levelet őriznek mind Emmától, mind Antoninától az Országos Levéltárban, az Országos Széchényi Könyvtár, illetve a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában.

A források és a szakirodalom hiányosságai ellenére igyekeztem Teleki Emma életéről és műveiről átfogó képet adni, hogy az utókor jobban megismerhessen egy érdekes és további tanulmányozásra is érdemes 19. századi életutat.¹

1 Ezúton szeretnék köszönetet mondani Szoboszlai Margitnak, Félicie de Gerandónak és Hornyák Máriának, akik kutatásaimat segítették.

I. Szülők, gyermekkor, neveltetés

Teleki Emma 1809. szeptember 11-én született a Teleki család Szatmár megyei hosszúfalvai kastélyában.² Gyermek- és ifjúkorát is Hosszúfalván töltötte, apja, gróf Teleki Imre, anyja, Brunsvik Karolina grófnő, és két testvére, Blanka és Miksa³ társaságában. A család elzártan élt, e visszavonultságnak főként az apa külön természetete volt az oka. A kortársak szerint szeszélyes és elviselhetetlen Teleki Imre nem szívesen érintkezett a megyei nemesi társasággal, de jó kapcsolatot tartott fenn – nagy többségben román nemzetiségű – parasztjaival. A gróf a társaság hiányáért a klasszikus és kortárs irodalomban, illetve a zenében talált kárpótlást, és így a gyerekek az elzártág ellenére – vagy éppen ezért – is művelt körben nőttek fel. A gróf annyira fontosnak tartotta gyermekei tanulását, hogy személyesen vizsgáztatta a nevelőket. Köztudott, hogy az arisztokrata családok nagy részében egyfajta küldetésstudattal nevelték az utódokat; és nagy gondot fordítottak arra, hogy a születésük jogán majdan betöltendő pozícióhoz illő műveltséget megszerezzék. Annál is inkább, mert esetükben a családi hagyományok felerősítették az oktatás fontosságát. Az önfeláldozó feleség, Karolina apja, Brunsvik Antal, aki annak idején szintén aktívan részt vett gyermekei nevelésében, 1790-ben a regnicolaris bizottságban nevelésügyi referens volt, és a nőnevelésre vonatkozóan is tett javaslatokat.⁴ Teréz lányának neve pedig egybeforrt a gyermekpedagógia, közelebbről az óvodaiügy történetével.⁵ Amellett, hogy a kisgyermeknevelés magyarországi intézményesülését elindította, részt vállalt testvérei gyermekeinek oktatásában is. Nővére, Jozefin annyira fontosnak tartotta fiai taníttatását, hogy a megfelelő iskola kiválasztásáért külföldre is elutazott. Itáliai, svájci és német útját Teréz társaságában tette meg, aki 1813-ban a gyermekek tanára és gouvernante-ja lett. Rokoni gondoskodása később másik húga, Karolina leányai felé irányult, akik az elzártágból adódóan a társasági életben kissé gyakorlatlanok voltak. Blankának és Emmának a szellemi műveltség terén viszont nem lehettek hátrányaik, hiszen a világtól elzárt kastélyban minden energiájukat a tanulásra fordíthatták. A leányok nevelésének hagyományos tárgyai – zene, rajzolás, festés, idegen nyelv – mellett fivérükkel együtt tanulmányozták a történelmet és az irodalmat is. Blanka, akit komo-

2 Bár a lexikonok különböző születési dátumait közlik, a Rubin Péter által közölt 1809-es évszámot végül Bajomi Lázár Endre is elfogadta.

3 Teleki Miksa gróf (1813–1872) a reformkorban Kossuth híve volt, nagy adakozó, később nővéreit is ő támogatta anyagilag. A kendilőnai családi birtokot felvirágoztatta. Első házassága az angol Jacqueline Cook-kal boldogtalan volt, ezért elváltak. Második felesége Tatár Mária, négy lányuk (Irén, Bella, Emma, Blanka) és egy fiúk (László-Gyula) született. Irént unokatestvére, de Gerando Attila vette feleségül.

4 CZEKE, 1926. 14.

5 Brunsvik Teréz grófnő (1775–1861) 1809-ben meglátogatta Pestalozzi nevelőintézetét, ekkor határozta el, hogy életét a gyermeknevelés ügyének szenteli. 1828-ban megnyitotta Magyarország (és az egész osztrák birodalom) első óvodáját, és mozgalmat szervezett az óvodák elterjesztéséért. Ipariskolát, cselédiskolát is alapított. Később visszavonult, élete utolsó évtizedében emlékiratain dolgozott.

lyan érdekelt a történelem és a mennyiségben, kiemelkedő volt mértanban, Emma pedig Miksával együtt végezte történelmi, irodalmi és latin tanulmányait. Ezen kívül szenvedéllyel tanulta a fűvészetet, rajzolt, gitározott és zongorázott. A felserdült Emma sokáig nem hagyta el szűkebb hazáját, legfeljebb csak rokonlátogatásra utazott Martonvásárra. Blanka messzebbre is eljutott, Kolozsvárra, majd Budán fejlesztette rajz tehetségét. Egy komolyabb betegségből való felépülése után a szülők beleegyeztek, hogy a két Teleki lány nagynénjük kíséretében külföldi tanulmányi utat tegyen.

Az 1836–37-ben megtett utazás első fontosabb állomása Pozsony volt, ahol Wesselényi Miklóssal találkoztak. Ezután következett Drezda, ahol a Zwinger gyűjteményeit és nőnevelő intézeteket tekintettek meg. Heidelbergben megismerkedtek Edgar Quinet-vel,⁶ aki később a család, de főleg Emma jó barátja lett. Münchenben az ekkoriban épülő képcsarnokot látogatták meg, Brunszvik Terézt pedig felkérte a bajor királyné, hogy az ő fővárosukban állítsa fel az első német kisdudóvót. Ezután Svájcba mentek, a telet Lausanne-ban töltötték, majd Genf következett, végül Milanót is megcsodálták.⁷ A közös utazás során a korábbinál is nagyobb hatással lehetett hűgaira Brunszvik Teréz, aki Blankát leányként szerette, és támogatta terveit a főúri leánygyermek nevelésével kapcsolatban. Ahogy pályájuk későbbi alakulásából is látni, mindkét Teleki lány megtanulta, hogy milyen fontos az utódok helyes nevelése a haza felvirágoztatása érdekében.

Párizs, először

A második utazásra, amelynek úticélja Franciaország volt, 1838-ban került sor. Emma életében ez az esemény sorsdöntő lett, hiszen ekkor ismerkedett meg jövődöbelijével. Párizsban Emma élénk társadalmi életet élt, Madame de Récamier, Choiseul hercegnő és Elisabeth Vigée-Lebrun szalonjait látogatták, és együtt keresték fel filozófusok, pedagógusok otthonát is.⁸ Mivel Brunszvik Teréz figyelmét már korábban felkeltette Marie-Joseph de Gerando báró pedagógiai munkássága⁹ – műveit többször is említi naplójában –, nem csoda, ha őhöz is ellátogatott párizsi tartózkodása idején. 1839 februárjában találkozott először Emma a fiatal Auguste de Gerandóval,¹⁰ akivel állítólag az első találkozásakor egymásba szerettek.¹¹

6 Edgar Quinet (1803–1875) francia költő és publicista. 1840 és 1846 között a külföldi irodalom tanára volt Lyonban, 1852 után 20 évig számkivetésben élt Brüsszelben, majd Svájcban. Hazatérte után az 1871-i nemzetgyűlés balpártjának vezére lett.

7 BAJOMI, 1980. 99–100.

8 CZEKE, 1928. 215–216. – Rá hivatkozik RUBIN, 1982. 15.

9 BAJOMI, 1976. 912–913.

10 Nevét ebben az alakban használom, mivel – ahogy Rubin fel is hívta rá a figyelmet – maga Auguste is így írta.

11 PUTNAM, 1855. 6.

Milyen is lehetett az ekkor csaknem 30 éves Emma?

Bár a korábbi források a két Teleki lányt „szép nővérek”-ként említik,¹² Bajomi „a nővérénél kevésbé szép, alacsonyabb, de nála elevenebb, játékosabb” lányként jellemzi,¹³ Rubin pedig ezt írja: „valószínűleg nem volt különösen szép, de rendkívül élénk, temperamentumos, nagyon határozott, erős akaratú és színes egyéniségnek ismerjük”.¹⁴ Nem tudni, e két utóbbi szerző vajon a – nem túl előnyös – önarckép alapján készítette-e jellemzését, vagy abból indult ki, hogy Emma 29 évesen is még hajadon volt. A sajátkezű rajz egy valóban nem szép, erőteljes arcú nőt mutat, keletkezési ideje azonban ismeretlen. Létezik egy másik rajz, amelyet Blanka készített Emmáról és Auguste-ről, amely tehát az 1840-es években keletkezett, és így hitelesebben ábrázolhatja hűgát.

Az már érdekesebb kérdés, vajon miért ilyen későn ment férjhez Emma? A Teleki lányok, mint láttuk, arisztokratákhoz illő műveltséget szereztek, éppen ezért gyakorlati dolgokra – egy kis kézimunkázást leszámítva – nemigen terjedt ki a nevelésük. Az idegen nyelvek, a zene, a rajzolás eleve grófkisasszonyokhoz illő tantárgyak voltak; az már konzervatív, ám – az oktatást tekintve is – felvilágosult apjuknak, és magánszorgalmuknak köszönhető, hogy a történelem, irodalom, latin nyelv területén is kiművelődtek. Mindezek alapján azt várnánk, hogy belépve az úri társaságba, fiatalon és könnyűszerrel férjhez mennek egy erdélyi főnemeshez, és ettől kezdve családjukat és az őket körülvevő arisztokratikus társaságot boldogítják műveltségükkel. Blankáról életrajzírója azt írja, hogy egy fiatalkori szerelmi csalódást követően elhatározta, nem megy férjhez, inkább a leánynevelésnek áldozza életét.¹⁵ Még ha így is történt, akkor sem tudni, a szülők elfogadták-e ezt, vagy az évek során, látva lányuk kitartását, kénytelenek voltak csupán beletörődni. Az pedig egyáltalán nem érthető, hogy másik lányukat, Emmát miért nem vitték gyakrabban társaságba, hogy lehetősége legyen hozzá illő fiatalemberekkel megismerkedni; vagy ha elvitték, akkor miért nem sikerült férjet találnia oly sokáig. (A Brunsvik Terézzel tett utazások szolgálhattak volna a társaságba való bemutatásra is, de ezek inkább tanulmányutak voltak, és mint ilyenek, nem igazán alkalmasak a férjszerzésre.)

A szülők álláspontját ma már nehéz kideríteni, bár nyilván – mint más családokban is – annak örültek volna legjobban, ha leányaik férjhez mennek, és boldog családi életet élnek. És erre Emmának jó esélyei voltak. Még ha külső megjelenése talán nem is volt elkápráztató, olyan tulajdonságokkal bírt, amelyek a férjhezmenéshez még talán ez előbbinél is hasznosabbak voltak. Főnemesi származású volt és művelt; a család minden bizonnyal jól állt anyagilag, és mivel szüleinek nem volt sok eltartandó és kiházasítandó gyermeke, az egyetlen férjhez menni hajlandó Teleki lánynak szép hozománya lett volna.

Teréz néni a Teleki nővérek közül Blankát kedvelte jobban, őt nevezte „szellemi leányának”, és amikor az börtönéből kiszabadult, még nyolcvanévesen

12 PUTNAM, 1855. 6.

13 BAJOMI, 1980. 99.

14 RUBIN, 1982. 18.

15 P. SZATHMÁRY, 1886. 18–19.

is hajlandó volt Bécsbe elmenni, hogy láthassa.¹⁶ Ez a szeretet már csak azért is érthető, hiszen Blanka volt az, aki az ő pedagógiai eszméit és törekvéseit továbbvitte, amikor 1846-ban Pesten megalapította leánynevelő intézetét. De talán amúgy is közelebb állt a lelkéhez a csendesebb, elmélyedőbb, már korán komoly életcéllal bíró idősebb nővér, mint az élénk, erős akaratú húg. A nagynéni párizsi naplóbejegyzéseiben Emmát „természettől fogva szívtelennek”, „fárasztó, nyugtalan bolondnak”, „szörnyeteg unokahúgnak”, „a lehető legveszélyesebb kígyónak” nevezi.¹⁷ A kettejük közt lévő generációs különbség nem elegendő magyarázat effajta megjegyzésekre, és Brunsvik Teréz nyilván jól ismerte unokahúga jellemét; jól látta, hogy Emma az akaratát minden körülmények közt – akár másokra is ráerőltetve – érvényesíteni kívánta, és általában érvényesítette is.

És milyen volt Emma szíve választottja, Auguste? 19 éves, vékony, szép arcú,¹⁸ törekeny egészségű, de művelt, liberális eszméket valló, szeretetre méltó, kedves ifjúnak írják le. Négyéves volt, amikor apja meghalt, ezután anyja, majd 8 éves korától nagybátyja és gyámja, Marie-Joseph gondoskodott a neveléséről. A versailles-i királyi kollégiumban tanult, majd 18 évesen gyámjához Párizsba költözött. Legszívesebben a történelemmel foglalkozott volna ezután, de nagybátyja a jogra beszélt rá, és valószínű, hogy az ő pártfogása alatt fényes karriert futhatott volna be a közigazgatásban. A romantikus Auguste-öt azonban nem vonzotta az effajta pálya, bár Marie-Josephet kétségtelenül szerette és tisztelte, eszméik különbözősége mégis eltávolította őket egymástól. Nagybátyja forradalomellenes konzervativizmussal szemben az unokaöcs a liberálisokkal rokonszenvezett (radikálisnak ekkor még nemigen volt nevezhető).

Mivel Emma, nagynénje és nővére hatására (és apja nemesi konzervativizmusa ellenében) szintén a liberalizmus híve volt, eszméik közössége még inkább erősítette a két fiatal kölcsönös vonzalmát. A házasságot azonban prózaibb körülmények is sürgették, ne feledjük, hogy Emmának ez volt talán az egyik utolsó lehetősége, hogy férjhez menjen, Auguste-nek pedig kilátása nyílt arra, hogy szembeszegülhessen nagybátyja szándékával, és anyagilag függetlenné váljon. Bár az arisztokrácia nemzetközi kultúrája ekkor – a nemzeti eszme virágkorában – is megkönnyítette az efféle házasságokat, az ifjút már családi hagyományai nyitottá tették más országok kultúráinak befogadására, hiszen apja családja spanyol származású, anyja pedig olasz grófnő volt. Emma pedig nyilván, a kor romantikáért lelkesedő reformifjaihoz hasonlóan, hevesen érdeklődött a francia történelem, kultúra iránt.

A két szerelmes házassági tervét kezdetben sem Auguste nagybátyja, sem Emma szülei nem támogatták. Auguste nem volt gazdag, és nagybátyja (egyben gyámja) részéről sem számíthatott vagyoni támogatásra, hiszen neki saját gyermekei voltak; emellett nyilván a leendő férj rossz egészségi állapota is aggasztotta a Teleki szülőket. Az idősebb de Gerando fiatalnak tartotta unokaöccsét a házassághoz,

16 CZEKE, 1926. 28.

17 BRUNSVIK, 19. füz. 30. recto, 31. recto, 20. füz. 16., 41. 21. füz. 107.

18 Több kép is megmaradt róla, egy olajfestmény, és a Teleki Blanka által készített plakett is.

másfelől pedig attól félt, hogy az majd feleségével együtt Magyarországra költözik, és így kútba esnek az ő régóta dédelgetett, Auguste pályájával kapcsolatos tervei.¹⁹ Brunszvik Teréz pedig ahogy egyre jobban megkedvelte Auguste-öt, úgy kezdte el óvni Emmától: „*Szegény Auguste, nem remélem, hogy boldog leszel E.-val, a remény elhagy, áldozata leszel, ha feleségül veszed!*”²⁰

A házasság akadályait Emma hártotta el, aki meggyőzte Marie-Joseph de Gerandót, hogy Auguste jobban jár, ha elveszi őt feleségül, és vele tart Erdélybe. Addigra már a Teleki szülők is megenyhültek, így aztán végre sor kerülhetett az esküvőre, valószínűsíthetően 1840. május 14-én.²¹

Teleki Blankát, aki ekkoriban Münchenben lakott, nővére és újdonsült sógora meghívták Párizsba, ahol idejét újra festészeti tanulmányainak szentelte, az a Léon Cogniet volt a mestere, akinek Lucy nevű leánya évekkel később Emma fiának, Attilának lett első felesége. Blanka több évig maradt a francia fővárosban, az ifjú pár viszont már egy hónap múlva Németországon keresztül – Bécsset, Pozsonyt, Pestet érintve – Teleki Imréhez utazott Hosszúfalvára, útközben megpihenve Miksa birtokán, Kendilónán.²²

II. A házassévek (1840–1849)

Kilenc évi házassága során Emmának, csakúgy, mint hasonló társadalmi helyzetű asszonytársainak, több szerepet is be kellett töltenie a szűkebb és tágabb környezetében egyaránt – a családban és a társasági életben, illetve a társadalomban. Emma azon nők közé tartozott, akik az évszázadok folytán kialakult hagyományos női szerepkörök – hűséges feleség és társ, törődő édesanya, művelt és szórakoztató háziasszony – mellett elkezdtek újjakkal is foglalkozni. Voltak, akik anyagi kényszerből, mások kalandvágyból, vagy küldetéstudatból kezdtek irodalmi tevékenységbe. A férfiak ellenvetése az volt, hogy a nők nem fogják tudni ellátni régi feladataikat, ha írással foglalkoznak.²³ Ezzel szemben számos nő megmutatta, hogy képes a régi és az újabb szerepeket összeegyeztetni. Emma közéjük tartozott, és mindez bebizonyosodott akkor, amikor még a családfenntartás terhére is magára kellett vállalnia.

A gondoskodó feleség

Férje megrendült egészségi állapota miatt az átlagnál nagyobb teher nehezedett rá. Szerencsére a jó levegő és a testmozgás – a lovaglás – megerősítette Auguste-öt, aki igazán szabadnak, kötöttségektől mentesnek érezte magát új

19 RUBIN, 1982. 21.

20 BRUNSZVIK, 21. füz. 82., 87. Idézi RUBIN, 1982. 22.

21 RUBIN, 1982. 24. és BAJOMI, 1980. 100–101.

22 PUTNAM, 1855. 12.

23 A kérdéstől lásd FABRI, 1999.

otthonában.²⁴ Bár Teleki Imre és veje közt voltak világnézeti különbségek, és az idős gróf igazi feudális földesúr volt; a fiatal francia azonban inkább érdeklődéssel, mint ellenszenvvel nézett külön apósára.

A házaspár már az első nyáron körutazást tett az országban, és Emma a következő két évben is férje hűséges kísérője volt erdélyi utazásain. A családi életben azonban egymást követték a szomorú változások: 1842 novemberében meghalt Marie-Joseph de Gerando, 1843 januárjában elhunyt Brunsvik Karolina, tavasszal pedig Auguste édesanyja. Az ifjú házaspár – egyrészt a halálesetekkel kapcsolatos ügyintézés, másrészt a férj francia nyelvű könyveinek nyomdába adása miatt – hosszabb időre újra Párizsba utazott.

Párizs, másodsor

A Párizsban töltött 21 hónap elsősorban az ismeretségek, barátságok szövődése miatt lett fontos Auguste és Emma életében. Nemcsak a férjnek, hanem az egész családnak jó barátja lett Jules Michelet,²⁵ akitől egyúttal a párizsi évekre vonatkozó – sajnos csekély mennyiségű – adataink is származnak. A fiatal szerelmesek még házasságkötésük előtt együtt olvasták a francia történész műveit, Auguste már korábban hallgatta előadásait a Collège de France-ban, és ezekre második párizsi tartózkodása alatt Emma is elkísérte. Michelet-vel való kapcsolatuk egyre közvetlenebb lett, találkozásairól Michelet – igen szűkszavúan ugyan, de – megemlékezett naplójában. Ezekből a bejegyzésekből kitetszik, hogy a mestert gyakran látogatta meg tanítványa, olykor felesége kíséretében; és egyre jobban összebarátkoztak a történész családjával is: fiával, Charles-lal, lányával, Adèle-lal, vejével, Alfred Dumesnillel és annak barátjával, Eugène Noëllel.²⁶ Míg Michelethez – a korkülönbség és a tisztelet miatt – a fiatal franciát inkább tanítványi viszony kötötte, a vele közel egyidős fiatal emberek kezdettől fogva jó barátai lettek, és halála után is tartották a kapcsolatot özvegyével és fiával, Attilával.

Auguste politikai eszmevilágának kialakulására és megérlelődésére nagy hatással volt Michelet. Emellett de Gerando is hatott mesterére, ráirányította figyelmét Magyarországra, sok tájékoztatást adott a magyar és a román nép történelméről és korabeli helyzetükről.

A házaspár társaságába tartozott még Edgar Quinet, akivel a Teleki nővérek már Heidelbergben megismerkedtek, és aki Michelet munkatársaként és barátjaként vele és Mickiewicz-csel a Collège de France híres triumvirátusát alkotta.

24 RUBIN, 1982. 25–26.

25 Jules Michelet (1798–1874) a francia romantikus történetírás egyik legfőbb képviselője, esszéista. Legnagyobb művei az *Histoire de France. Paris, 1833–66* és az *Histoire de la Révolution française. Paris, 1853, 1879*. Kiseb dolgozatai: *L'oiseau, L'amour, La femme, La mer*.

26 Eugène Noël (1816–1899) francia író, publicista. 1879 és 1898 között roueni könyvtáros, emellett Jean Labêche néven írt a liberális lapokba, és megírta – többek között – Rabelais, Voltaire életrajzát.

A liberális történész és felesége szintén életre szóló barátai lettek a de Gerando családnak. A Quinet körül kialakult magyarbarát körnek, amelynek Saint-René Taillandier, Charles-Louis Chassin, Élisée Reclus, Louis Ulbach, Gustave Revilliod, Thalès Bernard voltak tagjai,²⁷ kétségkívül Auguste volt a fő információforrása. Ám nemcsak közvetlenül, a beszélgetések által, hanem Párizsban kiadott műveivel is hatott rájuk.

Utazások Magyarországon

Emmáék a Strasbourgot, Münchent, Salzburgot, Bécsot és Pozsonyt érintő kétéves utazás után 1845 márciusában érkeztek meg Pestre.²⁸ A következő év végén Auguste-öt nagy megtiszteltetés érte: a Magyar Tudós Társaság külföldi tagjává választották.²⁹ A házaspár 1847-ben két nagyobb utazást is tett Magyarországon, az elsőt május-júniusban, a másodikat augusztus–szeptemberben.

Úti élményeit Auguste rendszeresen feljegyezte, valószínűleg azzal a szándékkal, hogy később majd ezeket is, mint erdélyi élményeit, útirajzként jelentesse meg. Ez ugyan már nem valósulhatott meg, felesége viszont egy későbbi művében közli ezeket az emlékeztető jellegű jegyzeteket saját fordításában.³⁰ Bejárták Tolna, Zala, Veszprém, Baranya, Somogy, Vas megyéket, főleg a nagyobb városokat, mint Szekszárd, Veszprém, Pécs, Szombathely. Jártak azonban kisebb városokban is, mint Sárköz, Herend, Siklós, Harkány, Nagykanizsa, Szentgotthárd, Léka, Kőszeg, Sárvár. Megtekintettek sok történelmi és kulturális nevezetességet, mint a sümegi várat, Mohács, Szigetvár, Kálmáncseh, Pápa városát; beutazták a Balatont és környékét. Az írásból az derül ki, hogy szinte mindenhol szívélyesen fogadták őket: „Mindennütt, a' hol megállok, hogy kérdezzek vagy lássak, ebédre hínak meg.”³¹ Pélen gróf Zichy Lászlónál vesznek részt egy zenés-táncos ünnepségen, Bezerédj István Hidján fogadja őket,³² Csokonyán a „földészek” ünnepén Auguste tiszteletére a Marseillaise-t játsszák a cigányzenészek. Szent-Gróton gróf Batthyány Károly látja vendégül őket kastélyában, Felső Lendván pedig rokonuk, Nádasdyné Forray Júlia (Forrayné Brunszvik Júlia leánya) és gróf Nádasdy Lipót vendégszeretetét élvezik.

Az utazások közötti időszakban főként Pesten tartózkodtak, sokat voltak társaságban, amely más jellegű volt, mint párizsi barátaiké. Emma társadalmi rangjának megfelelően főként arisztokraták közé jártak, és a főúri kör, főleg a hölgyek, hamar megkedvelték a fiatal franciát. Szűkebb környezetük tagjai, annak ellenére, hogy főnemesi származásúak, ha nem is forradalom-pártiak, de a reformeszmék felvilágosodott hívei voltak.

27 TÓTH, 1928. 369.

28 BRUNSVIK, 27. füz. 73., 76. és PUTNAM, 1855. 166.

29 L. VISZOTA, 1863. 265.

30 Körutazás 1847-ben. In: III. KÖNYV. 465–547.

31 III. KÖNYV. 476.

32 A dolog érdekessége, hogy Bezerédj itt alapított feleségével, a Flóri könyvének frójával óvodát.

De Gerandóék legszűkebb társaságát Forrayné Brunszvik Júlia, Nádasdyné Forray Júlia,³³ Brunszvik Teréz és az 1844-ben Pestre költözött³⁴ Teleki Blanka alkották.

Ekkor született a később barátsággá fejlődő ismeretség Karacs Teréz³⁵ és a két grófnő között.³⁶ Emma korábban szerette volna őt megnyerni Koburg-Koháry Fülöp herceg mellé nevelőnek a szülők megbízásából. Ezt Karacs elutasította, de később Pesten többször is találkoztak. A jó viszony következményeként Blanka felkérte, vállaljon tanító-nevelőnői posztot tervezett leánynevelődjében. Teréz ekkor már el volt kötelezve Miskolcon, a grófnő kérésére azonban ajánlott maga helyett egy fiatal lányt, Lövei Klárát,³⁷ aki később elválaszthatatlan társa lett Blankának még a kufsteini börtönben is. Az állásajánlat visszautasítása ellenére továbbra is jó viszonyban voltak, annyira, hogy Karacs Teréz fél évig – 1845 végétől 1846 júliusáig – Blanka pesti lakásában vendégeskedett egy könyvtárral ellátott, szobrokkal díszített saját szobában. Elmondása szerint nemcsak a számára oly fontos Brunszvik Terézzel ismertette őt össze Blanka, de bevezette a főúri társaságba, és biztatta, bátorította tervei megvalósításában. A kapcsolat később sem szünetelt, így amikor 1848 elején a két Teleki nővér megtudta, hogy Karacs Teréz otthagyni készül Miskolcot, Emma saját gyermekei mellé szerette volna megnyerni nevelőnek a következő évtől, mivel azt tervezte, hogy Hosszúfalváról Pestre, vagy Párizsba utaznak. Az addigi egy évre pedig Blanka ajánlotta fel Teréznek pesti szállását.³⁸ A forradalmi események miatt ezek a tervek megghiúsultak, de – amint ezt látni fogjuk – később sem felejtették el barátnéjukat.

Blanka révén más ismeretségek is kötődtek. Auguste azzal a Vasvári Pállal barátkozott össze, aki intézetének legjelesebb tanára volt, később pedig a forra-

33 Báró Forray Andrásné gróf Brunszvik Júlia (1786–1866) Brunszvik Antal testvérének, Józsefnek a leánya, vagyis Brunszvik Karolina unokatestvére, az ő leánya, gróf Nádasdy Lipótné Forray Júlia (1811–1866) tehát Emma és Blanka másodunokatestvére.

34 P. SZATHMÁRY, 1886. 36.

35 Karacs Teréz (1808–1892) Karacs Ferenc rézmetsző és Takáts Éva írónő leánya, 1822-től jelentek meg versei, beszélyei, nevelésügyi cikkei. 1846-tól tizenhárom éven át a miskolci református leányiskola és nevelőintézet igazgatója volt. 1859-ben a kolozsvári belvárosi leányiskola vezetője lett. 1863-ban Teleki Miksa gyermekei mellett nevelő, majd 1865 és 1877 között Pesten élt, magántanítványokat vállalt. Ezután Kiskunhalasra költözött unokahúgaihoz, ekkor születtek többkötetnyi visszaemlékező írásai. 1885-ben visszavonult a tanítástól és unokaöccséhez költözött Békésre.

36 Karacs Teréz és a Teleki grófnők megismerkedéséről és kapcsolatáról lásd KARACS, 1963/1. 367–376.

37 Lövei Klára (1821–1897) Lövei József és Szathmáry Eszter leánya. Az 1840-es évek elején műkedvelő színjátészó Máramarosszigeten. Barátságot kötött Karacs Terézzel, akinek javaslatára Teleki Blanka grófnő 1846-ban meghívta intézetébe nevelőnek. 1850-ben a Sztójka családnál lett nevelő. 1851-ben elfogták. 1856-os szabadulásáig Teleki Blanka fogolytársa volt Kufsteinban. 1859 és 1861 között Máramarosszigeten folytatta leánynevelési munkáját, legutóbb már saját intézetében. Az iskolát bezárták, így 1865-től Teleki Miksa lányainak lett nevelője. 1890-ben Pestre költözött, de továbbra is jó viszonyt tartott fenn volt tanítványaival.

38 Lövei Klára levele Karacs Terézhez, 1848. március 3. SÁFRÁN, 1963. 536–538.

dalmi ifjúság egyik vezére lett. Kapcsolatuk mindkettejük számára hasznos volt: Vasvári a radikális magyar ifjúság eszméivel ismertette meg de Gerandót, és munkájában is segítette (mint ahogy arra még később kitérek). Auguste pedig mestere, Michelet műveire és gondolataira hívta fel az ifjú figyelmét; nagyon valószínű, hogy Vasvári Michelet-vel foglalkozó tanulmánya³⁹ e barátság eredménye.

Ebben az időszakban ismerkedtek meg Emma távoli rokonával, Teleki Lászlóval, sőt, még Széchenyi Istvánnal is találkoztak néhányszor.⁴⁰ A gróf eleinte támogatta Blanka nőnevelési terveit, de később – Karacs elbeszélése szerint – megsértődött, mert a grófnő nem volt hajlandó az általa ajánlott angol hölgyet intézete tanárául elfogadni, mivel elvből csak magyarokat alkalmazott.⁴¹

Mindemellett levélben tartották a kapcsolatot párizsi barátaikkal: Auguste Dumesnillel, Michelet-vel és Noëllel, Emma pedig Dumesnil feleségével.⁴²

A dolgozó nő, szellemi társ

Auguste művei

Rövid idő adatott meg Auguste-nek, hogy tehessen valamit második hazájáért és az emberiségért, de a házassága 9 esztendeje alatt létrehozott életműve másnak több évtizedre is elegendő lett volna. Amennyire egészsége engedte, utazgatott, hogy megismerje Magyarországot, egészen jól megtanult magyarul; és keményen dolgozott, hogy amit látott és tapasztalt, műveiben honfitársaival is megossza.

Első nagyobb szabású könyve, az *Essai historique sur l'origine des Hongrois* 1844-ben jelent meg Párizsban; ebben a magyarság eredetével foglalkozó korabeli vitába kapcsolódik be, és a keleti származás mellett érvel, a finnugor-pártiak ellenében. Ez a mű csak francia nyelven jelent meg, de az Egyetemi Könyvtárban őrzött magyar és német nyelvű kézirat arra utal, hogy e két nyelven is tervezték kiadását.⁴³

Egy évre rá jelent meg *La Transylvanie et ses habitants* című műve, egy útibeszámoló, amely azért is jelentős, mert a múlt században hazánkba látogató francia utazók általában a Duna mentén haladtak, és Erdélyt kevéssé ismerték. Auguste igyekezett a franciák figyelmét felhívni Erdélyre, ezért sokat írt a francia-magyar kapcsolatok történetéről, és nagy hasonlóságokat talált a francia

39 VASVÁRI, 1956. 199–206.

40 Széchenyi naplójában 5 bejegyzés vonatkozik de Gerandóékra, ezeket idézi RUBIN, 1982. 77.

41 KARACS, 1963/1. 368–369.

42 Auguste és Emma leveleit lásd Putnamnél, és Fodor két tanulmányában, Micheletről. A nekik írt levelek még nem ismertek, lásd RUBIN, 1982. 80–81.

43 *Historischer Versuch über den Ursprung des Hungaren* aus dem französischen übersetzt. – 8-adrét, 228 l. Egyetemi Könyvtár. Budapest, G. 145, II. és *Történeti kísérlet a magyarok eredetéről* francziából fordítva. – Két példányban: 8-adrét 158, illetve 154 l. Egyetemi Könyvtár. Budapest, G. 145, I.

és a magyar jellem között. Művébe apósa is besegített (ő írta az erdélyi lovokról szóló részt⁴⁴), P. Szathmáry Károly szerint pedig Teleki Blanka készített hozzá illusztrációkat.⁴⁵ A könyv németül is megjelent, sőt 1850-ben második kiadást is megért, rendkívül olvasott volt (Széchenyi rendelkezett francia és német nyelvű példánnyal is, Kossuth az 1850-es kiadást szerezte meg⁴⁶), és magyar változatát is tervezték, ezt tanúsítja a fennmaradt 150 oldalnyi magyar nyelvű részlet.⁴⁷

Harmadik nagyszabású műve *De l'Esprit public en Hongrie depuis la Révolution française* címmel jelent meg az európai forradalmak évében. Ezen egyetlen tisztán történeti jellegű munkájában áttekintette a magyar országgyűlések történetét 1790 és 1847 között, és külön fejezetekben foglalkozott az illír kérdéssel, valamint a pánszlávizmussal, Ausztria és Magyarország kapcsolatával. Ez a mű még ebben az évben megjelent magyarul és németül is.

Három nagy műve mellett jutott ideje kisebb tanulmányokra, majd újságcikkekre is, 1845-től pedig két olyan könyvet tervezett, amelyek végül már nem jelenhettek meg. Az egyiknek *La Hongrie pittoresque*, a másiknak *La Hongrie* volt a címe. Ez utóbbi az erdélyi könyvhöz hasonlóan bemutatta volna egész Magyarországot. Feltehetően ebből közölt részleteket *Les Steppes de Hongrie* címmel a *National* 1849-ben.

Emma korai alkotói tevékenysége

Azért tartottam fontosnak felsorolni de Gerando műveit, mivel ezek elkészítésében legnagyobb segítője a felesége volt. Emma ismertette meg vele szűkebb pátriáját, Erdélyt, együtt utazták be Magyarország vidékeit, rajta és rokonain keresztül ismerhette meg a magyar kulturális élet szereplőit. Emellett ő volt a *Közszellem* magyar fordítója, ezt bizonyítja egy későbbi műve, a *Görögországi levelei* végén olvasható hirdetés, valamint a Vasvári Pállal folytatott levelezése. Vasvári ugyanis munkájában is segítette Auguste-öt, és az Emma által készített magyar fordítást folyamatosan átnézte és kijavította. Amikor pedig a könyv megjelenése késett, az ő közbenjárását kérték.⁴⁸ A fordítás, Emma műve nem nevezhető szokványosnak: nagyobb alkotómunkáról tanúskodik, bár mindez nem mindig válik az eredeti szöveg javára. Néhol – a magyar viszonyokat figyelembe véve – átírta az eredetit, előfordult, hogy enyhítette, szépítette a szerző véleményét.⁴⁹

44 RUBIN, 1982. 66.

45 P. SZATHMÁRY, 1886. 34.

46 RUBIN, 1982. 70.

47 RUBIN, 1982. 63.

48 Teleki Emma levele Vasvári Pálnak, 1848, március 20. Vasvári Pál iratai MOL H. 117.

49 RUBIN, 1982. 57.

A szerető anyja

Amellett, hogy segítette férjét munkájában, valamint szellemi munkát végzett, élénk társasági életet élt, és a gyermeknevelés „édes gondja” is – bár megosztva Auguste-tel – Emmára hárult.

Leányuk, Antonina Párizsban született, 1844. február 13-án. Úgy tűnik, Emma nem volt túl aggodalmaskodó anyja, mivel Pestre utazásukkor nővéréhez küldte előre a mindössze kilenc hónapos kislányt.⁵⁰ Emma egy későbbi, barátnőjének írt levelében beszámol a nagyapa boldogságáról is, amikor először ölelhetette magához unokáját a családi birtokon, Hosszúfalván: „*El kell még mondanom, hogy milyen örömmel szorította karjai közé apám az ő kisunokáját, aki gyengéden szeret, és aki ezt ezernyi öleléssel viszonozza. Jól sejtjed, hogy már jár. Pesten érte ez az öröm, a nővérem gondoskodása alatt, amikor mi az évszázados ünnepségen voltunk. Már megért és mond rengeteg francia és magyar szót...*”⁵¹ Auguste is el volt ragadtatva a kislánytól: „*A mi kis Antoninánk eleveiséget hoz a házba. A nagyapja, akinek a szíve össze van törve, mióta a felesége meghalt, napról napra jobban szereti őt. Újév napján elszavalt neki hat sort magyarul, amelyet Emma írt és tanított be neki. Imádnivalóan viselkedett, bár még nincs is két éves.*”⁵²

Második gyermekük Pesten született, 1846. december 10-én. Auguste így számol be a kis Attiláról Dumesnilnek: „*Antoninának nemrég kisöccse lett, egy élénk kis pajtás. Emeric Auguste-nek neveztük, de az Attila nevet vívta ki magának tábornagyi viselkedésével és parancsoló hangjával. Hadseregek irányítására született.*”⁵³ 1847-ben így ír a családról: „*Valóban mellőzöm, hogy magunkról beszéljek, mert mindannyian barbár egészségnek örvendünk. A kis Antonina, aki már tud olvasni, – még nincs négy éves, – és aki mindezt játszva tanulta meg, ő maga kérvén a leckéket, remekül van, és ugyanígy az öccse is, aki rászolgál az Attila névre.*”⁵⁴

Ebben az évben tett újukra mindkét gyermeket magukkal vitték, Auguste a somogyi cigányokkal teknőt vajatott, és abba fektetve utaztatták a féléves Attilát.⁵⁵

Emma nem kényeztette el gyerekeit, tudta, hogy egészségüknek jobbat tesz, ha sok időt töltenek a szabadban – Hosszúfalván erre volt is lehetőség – és keveset tartózkodnak a négy fal között. Mindennek jótékony hatását férjénél tapasztalhatta, aki szintén megerősödött az erdélyi friss levegőtől és a testmozgástól. Az Emmával együtt töltött idő valószínűleg évekkal meghosszabbította a beteg férj életét, aki mindeközben – felesége támogatásával – olyan műveket hozott létre, amelyekben egyúttal háláját is kifejezte szívével választott második hazája iránt.

50 P. SZATHMÁRY, 1886. 39.

51 Emma levele Mme Dumesnilhez, 1845 szeptemberében. PUTNAM, 1855. 174.

52 Auguste levele Dumesnilhez, 1846. január 9. PUTNAM, 1855. 175–176.

53 Auguste levele Dumesnilhez, néhány hónappal Attila születése után. PUTNAM, 1855. 178.

54 Auguste levele Dumesnilhez 1847. június 23. PUTNAM, 1855. 180.

55 II. KÖNYV. 61.

1848 januárjában a család Hosszúfalvára ment, hogy kipihenjék a többévi vándorlás, utazás fáradalmait, és segítségére legyenek a betegeskedő Teleki Imrének. Auguste azonban a februári párizsi forradalom hírére elhatározta, hogy Franciaországba utazik, és azért indult el csak áprilisban, mert a *Politikai közszellem* megjelenése elhúzódott. A magyar forradalom eseményei magukkal ragadták, és ezért néhány hetet Pesten töltött, ahol Vasvárival, Brunszvik Terézzel tartotta a kapcsolatot. A magyarországi helyzet nagyon fellelkesíti, Dumesnilnek így ír: „*Ah! nemsokára megtudod, milyen ez az ország. Eddig magyar barátaid kedvéért szeretted; ezentúl saját magáért fogod szeretni mint francia, a szabadság szerelmese.*”⁵⁶ Auguste mindenképpen tenni akart valamit a szabadság ügyéért és a magyar forradalomért; addig műveivel segítette a magyar-francia kapcsolatokat, most személyesen is szeretne volna támogatni a magyar ügyet Franciaországban. A legnagyobb problémának ugyanis azt látta, hogy a francia lapok és így az ottani közvélemény nem eléggé, vagy rosszul tájékozottak a magyarországi eseményekről. Már két évvel ezelőtt így írt erről barátjának: „*Amit Franciaországban Magyarországról írnak, számomra, aki ebben az országban élek és követem, ami itt napról napra zajlik, elolvashatatlan... Amikor azokra a tévedésekre gondolok, amelyeket ezen folyóiratok előfizetőinek százai olvasnak, és nekem pedig nincsenek meg az eszközeim, hogy ilyen széles körben hallassam a hangomat, csaknem elcsüggedek.*”⁵⁷ Most úgy érezte, többet tehet, ha Párizsba megy: „*Anglia nemsokára konzult küld ide. Franciaországnak is kellene küldenie, és én szeretnék Párizsban lenni, hogy megismertessem ezt az országot azzal, aki utasításokat fog adni képviselőknél.*”⁵⁸ A francia fővárosba végül május végén érkezett meg, és itt régi barátja, Michelet segítette, hogy újságíró lehessen. Beajánlotta a *National*-hoz, ahol nemsokára belső munkatárs lett.⁵⁹

Ezzel egy időben diplomáciai feladatot kapott. A Párizsba küldött Szalay László, frankfurti követ csak néhány napig maradhatott a fővárosban, ezért de Gerandót bízta meg, hogy tudakolja meg, milyen lehetőségek nyílnak itt Magyarország számára diplomáciai téren. Arra is felkérte, hogy legyen a *Kossuth Hírlapja* párizsi levelezője, Auguste de Gerando szeptemberig küldte a lapnak a beszámolókat.⁶⁰ Eközben közvetített Szalay és Bastide, az új francia külügyminiszter között, és az utóbbi megbízta, hogy félhivatalos minőségben utazzon Magyarországra. A magyar-francia külpolitikai kapcsolatok építésében játszott szerepét bizonyítja a magyar minisztertanács által Párizsba küldött Teleki László ajánlólevele, amelyben az aláíró, Batthyány Lajos miniszterelnök így ír Bastide-nak: „*A válasz, amelyet De Gerando úr hozott Öntől a kérésre Önnek feltett kérdésre –*

56 Auguste levele Dumesnilhez, 1848. április 22. PUTNAM, 1855. 186.

57 Auguste levele Dumesnilhez, 1846. november. PUTNAM, 1855. 177–178.

58 Auguste levele Dumesnilhez, 1848. április 22. PUTNAM, 1855. 187.

59 RUBIN, 1982. 111–112.

60 A valószínűsített cikkek: júl. 16, júl. 26, aug. 6, aug. 12, szept. 20. Később még kivonatossan közölnek egy cikket tőle a Boldényi-féle *La Hongrie en 1848* című francia folyóiratból. Lásd RUBIN, 1982. 115–116.

»Vajon fogadnának-e egy magyar követet Párizsban, és vajon Magyarország viszonzás-képpen számíthat-e hasonló eljárásra» – arra bír engem, hogy tüstént megvalósítsam tervemet, és Teleky László grófot kormányunk nevében elküldjem Önhöz.»⁶¹ Teleki párizsi működését lényegében de Gerando készítette elő és tette lehetővé.⁶²

Auguste Pest, Pozsony és Bécs közt ingázva figyelte a magyar helyzetet, beszélt Pulszkyval, La Cour bécsi francia ügyvivővel, és mindenről beszámolt Bastide-nak. Nem tudni, rövid magyarországi tartózkodása alatt találkozott-e családjával, mert hamarosan visszatért Párizsba, ahol addigra már Bastide bemutatta Telekinek a leendő francia követet, Pascal Duprat-t. A kedvezően induló kapcsolatot azonban – a magyarok által legalábbis váratlan – fordulat szakította meg. Duprat kinevezését visszavonták, Telekit nem hivatalosan, csak magánemberként mutatták be Cavaignacnak, követi megbízólevelét nem vették át. Az események háttérében a francia külpolitika változása állt: 1848 szeptemberére enyhültek az osztrák-francia ellentétek, és mivel a magyar ügy csak a francia kormány Ausztriára gyakorolt nyomásának eszköze volt, a beállt változások miatt feleslegessé vált a magyar kormány melletti egyértelmű állásfoglalása.

Auguste ezek után tollával szolgálta Magyarországot: cikkeket írt a *National*-ba,⁶³ amely a leginkább elkötelezte magát a magyar ügy mellett. Emellett megjelentek írásai Boldényi Pál *La Hongrie* és *La Hongrie en 1848* című lapjaiban, és a *Liberté de penser* című folyóiratban. Teleki Lászlót továbbra is segítette, összeismertette Michelet-vel, Quinet-vel. Ő fordította franciára Teleki *Hongrie. Manifeste aux peuples civilisés* című broszúráját, sőt, néhány cikket állítólag együtt írtak a *National*-ba.⁶⁴

Emma nem lehetett férje mellett, így nem volt részese mindezeknek az eseményeknek, mivel ez idő tájt beteg édesapját ápolta. Közben azért lelkes figyelemmel kísérte a hazai történéseket, és apjával ellentétben örült nekik; az idős gróf korántsem volt ilyen lelkes. Az ő pesszimista gondolatait igazolták a szeptemberi hírek Jellasics előrenyomulásáról, valamint a románok erdélyi kegyetlenkedéseiről. Hosszúfalvát sokan elhagyták, de Teleki Imre sokáig visszautasította, hogy kövesse példájukat, pedig a menekülés esélyei egyre csökkentek. Emma később így idézte fel az eseményeket barátnőjének: „Egy este a felügyelő félelemtől sápadtan érkezett, és bejelentette, hogy a felkelők éppen készülnek megszállni a falut; hogy meg akarták ölni őt, és kifosztani a földesúr házáat. Nem volt mit tenni, csak felkészülni a halálra vagy hosszú rabságra. Apám elrendezte a dolgait. A páncélszekrényét elrejtette a könyvtárában, remélve, hogy így megóvja azoknak, akik talán meg tudnak szabadulni. Ami engem illet, unokatestvérem gondjaira bízam a gyermekeimet, kérve őt, hogy vigye őket Franciaországba, ha az életünknek megkegyelmeznek; (...) Az unokatestvérem és én nem is gondoltunk alvásra. Majdnem az egész éjszakát az

61 Rubin Péter fordítása, lásd RUBIN, 1982. 118–119.

62 RUBIN, 1977. 728.

63 Auguste azonosított cikkei a lapban: 1848. máj. 8, okt. 21., okt. 23., 1849. febr., máj. 22., jún. 9. és a *Les Steppes de Hongrie* sorozat: 1849. jún. 17., 21., 22., 23., 24., 28., 29., 30., aug. 16., 17., 18., 23., 24., 25., 26.

64 SIPOS, 1929. 60–61., és IRÁNYI – CHASSIN, 1989. 1. köt. 5.

utazóládák csomagolásával töltöttem; mivel eltökélt szándékom volt, hogy ha ez alkalommal szerencsésen megmenekülünk, meggyőzőm apámat, hagyjuk el ezt a veszélyes helyet. Nagyon sötét éjszaka volt, és egy kicsit esett is. (...) Szerencsére az éjszaka sötétsége megakadályozta őket [ti. a felkelőket], hogy eljöjjenek.”⁶⁵ A család a kerülő utakon Nagybányára menekült, így szerencsére nem találkoztak a felkelőkkel, akik később kifosztották a hosszúfalvai kastélyt.⁶⁶ Az átélt izgalmak hatására Teleki Imre beteg szervezete még jobban legyengült, és a gróf 1848. december 29-én meghalt. Emma szeretett volna férjéhez utazni, de mivel az osztrák hatóságok lezárták a Magyarországról kivezető utakat, a gyerekekkel együtt visszaköltözött Hosszúfalvára. Régi otthonukban összegyűltek a családtagok, Miksa és – egy rövid időre – Blanka is a kastélyba látogatott. A szabadságharc lelkes támogatója, miután leánynevelő intézetét feloszlatta, hűséges barátnőjével, Lővei Klárával együtt Szolnokra, majd Debrecenbe költözött, ahol egészen a következő év májusáig maradt. Innen utazott néhány napra Hosszúfalvára, hogy meglátogassa testvéreit.⁶⁷

Auguste-ről csak annyit tudtak, ami épp elég volt ahhoz, hogy aggódjanak: 1849 februárjában meggyengült egészsége miatt elhagyta a fővárost, és Nancyba ment Achilles fivéréhez, hogy kipihenje magát. Rokonairól egészen márciusig ő sem kapott hírt, ekkor végre közvetett úton megtudta: a család jól van, de apósa meghalt. Május elején úgy érezte, már eléggé megerősödött, és visszatért Párizsba. Korábban úgy tervezte, rögtön Magyarországra megy, de még két hónapot Franciaországban maradt, és újra munkához látott. „El vagyok halmozva munkával. Folyóiratok itt, újságok ott, népszerű pamfletok az egyik oldalon, a másikon tanácsadás azoknak, akik a magyar ügyet szeretnék szolgálni és akik azért jöttek, hogy információkat szerezzenek az útról.”⁶⁸ Így végül csak július 8-án indult el hamis útlevéllel.⁶⁹ Utolsó magyarországi útjáról eltérő, olykor legendás híreszteléseket ismerünk. Több helyütt is azt olvashatjuk, hogy itthon beállt Klapka seregébe, részt vett a győri csatában, megmentette – vagy elégette – a magyar zászlót, majd elhagyta az országot. A leghitelesebbnek azonban mégiscsak Auguste levelei tűnnek, amelyeket barátaihoz, illetve Annette nővéréhez írt. Ezekből kiderül, hogy júliusban Poroszországban várakozott több hetet, mert lekéste a találkozókat a csempészekkel, akik átvitték volna a határon. Később azt írja, hogy a csomagjának rá nézve kompromittáló része már túljutott a határon.⁷⁰ Másfél hónappal később, már a szabadságharc leverése után, Augsburgból számol be rövid magyarországi tartózkodásáról: „Amint tudod, néhány napot Sziléziában vártam, majd elvezettek Magyarországra. Egy partizán lovasalakulat közepébe csöppentem, akik azért jöttek, hogy egy szállítmányt elvigyenek. A férfi, aki engem irányított, tudta, hogy

65 Emma levele barátnőjéhez. PUTNAM, 1855. 410–411.

66 Emma levele barátnőjéhez. PUTNAM, 1855. 410–411.

67 P. SZATHMÁRY, 1886. 48.

68 Auguste levele Noëlhez, 1849. június 29. PUTNAM, 1855. 424.

69 Emma német nyelvű levele, lásd RUBIN, 1982. 136.

70 Auguste levele Dumesnilhez, 1849. július 14. és Auguste levele Noëlhez, 1849. július 28. PUTNAM, 1855. 424–425.

melyik órában fognak odaérni, ahova engem elvezetett. Mivel nem azért jöttem, hogy partizánéletet éljek, Dembinskyt akartam megkeresni, akit, mint tudod, ismerek, és akinek a személyzetéhez szerettem volna csatlakozni, hogy megírjam a hadjáratok történetét. Épp úton voltam, hogy csatlakozzam hozzá, amikor megtudtam, hogy mindennek vége! (...) Az általános szétszóródásban újra a csempészcsapathoz társultam, akik kihoztak az országból ugyanazon az úton, ahol bevitték.”⁷¹ Németországból elkeseredett leveleket írt párizsi barátainak, úgy érezte, a katasztrófa óta csak bolygó szellemként vándorol Németországban; és vissza akart térni Magyarországra.⁷² Dumesnil és Noël próbálták vigasztalni, kérték, utazzon hozzájuk: ha már családjával nem lehet együtt, legalább legjobb barátaival ossza meg bánatát. Szeptember közepén hírt kap családjáról: jól vannak, Emma néhány hete elindult hozzá, de feltartóztaták, és Auguste attól fél, ha újra próbálkozik, Bécsben letartóztatják. Reméli, hogy a francia követ megfelelő iratokkal segíti majd, hogy elhagyhassa Bécset. Emma és a gyerekek csak harmadszori próbálkozásra tudtak kijutni hamis útlevelel Drezdába, ahol Auguste-öt családtagjai – Achilles bátyja és Annette nővére – körében már nagyon betegen, menthetetlen állapotban találták.⁷³ Néhány hét adatott meg csupán nekik, hogy azt együtt töltsék.

A szabadságért lelkesülő ifjú, a nagyhatású műveket alkotó író-történész-újságíró, a jószívű barát, a gyengéden szerető férj és apa 1849. december 8-án elhunyt. Életrajzírója szerint „azok, akik a bizalmát élvezték, akik osztották törekvéseit és rokonszenveztek munkálkodásával, kettős veszteséget gyászoltak: a bajtárs nélkülözését a haladás soraiból; és elvesztését a legmelegebb, legigazsívűbb barátának.”⁷⁴ Michelet 1849. december 27-én emlékbeszédet mondott ifjú barátjáról a Collège de France-ban, amelyet 1850. január 8-án rövidített formában közölt a *National*, és amelynek magyar fordítását Lővei Klára készítette: „Francia és Magyarország között De Gerandó megújítja a benső és oly kedves viszonyokat könyvei és azon tetteges működés által, mit a párizsi sajtó mellett véghez vitt, midőn az absolutisticus Európa hazugságait szórul szóra megcáfolta. (...) Harmincéves korában halt meg, és ezen rövid életében ritka szerencsével bírt; mert egyesíteni tudá magában azon hármass boldogságot, hogy az elmélet, sajtó és cselekvés embere lehetett egyszersmind. Ha száz évig él, tehetett-e volna többet? Ritka dicsőség! szinte halhatlan! ő szerencsés volt megtalálni azon láncszemet, mely összefüzi Keletet Franciaországgal.”⁷⁵

71 Auguste levele Annette-hez, 1849. szeptember 5. Augsburg. PUTNAM, 1855. 429.

72 Auguste levele Dumesnilhez, 1849. szeptember 14. Nürnberg. PUTNAM, 1855. 431.

73 SEBESTYÉNNÉ, 1894. 7. és PUTNAM, 1855. 436.

74 PUTNAM, 1855. I.

75 Michelet professzor felolvasása: *De Gerandó Ágoston*. A „National” című francia lapból kivéve január 8-án 1850. Fordította LŐVEI Klára. Idézi: RUBIN, 1982. 151.

III. Válaszúton

A forradalom, majd a szabadságért folytatott küzdelem másfél éve visszafordíthatatlan változásokat hozott Emma életébe. Apja és férje meghalt, magára maradt két kisgyerekekkel egy idegen városban. Az Auguste-tel és a gyerekekkel gondtalanul töltött idő végképp elmúlt, új korszak kezdődött az életében, mint ahogy Magyarország sorsában is. Emma a Drezda melletti Pirnában megpiheneve választás elé került: hol és hogyan folytassa tovább életét?

A körülményeket figyelembe véve a döntése – annak ellenére, hogy több lehetőség is volt – az egyetlen reális alternatívának tűnik. 1849 végén már egyre nehezebb volt átlépni Magyarország határát, akár elhagyni kívánta valaki az országot, akár épp oda igyekezett. Ha mégis sikerült volna Emmának hazatérnie, nehezen választhatott volna, hogy merre menjen. Pesten szörnyű állapotok uralkodtak, a régi barátok szétszéledtek, meghaltak, vagy vidéken, visszavonultan éltek. Erdély vonzóbbnak tetszhetett, hiszen itt élt fivére, Miksa (Blanka ekkor még Nagyváradon, majd Pesten lakott), de nem lett volna sok esélye rá, hogy odáig útlevél nélkül eljusson. Szerinte az országban mindenki borúlátó volt, még csak remélni sem lehetett, hogy egyszer majd felderül Magyarország ege. Úgy tűnt, hogy azok az eszmék, amelyeket a grófnő és férje – feladva mérsékelt-haladó álláspontjukat, és egyre inkább közelítve a radikálisabb irányzathoz – magukévá tettek, még sokáig megvalósulatlanok maradnak. Bár elsősorban az adott körülmények kényszere határozta meg a jövőt, Emma maga sem akarhatott egy olyan országban élni, ahol a francia forradalom általa tisztelt eszméit (emberi szabadságjogok érvényesülése, társadalmi egyenlőség) megvetik.⁷⁶ Ő, aki – már a családi hagyományok miatt is – olyan fontosnak tartotta gyermekei megfelelő nevelését, nem akarhatta, hogy a kis Antonina és Attila egy önkényuralmi rendszerben nőjön fel.

Auguste kívánsága az volt – valószínűleg már a magyarországi helyzetről érkezett hírek nyomán –, hogy a gyerekek francia földön tanuljanak.⁷⁷ Egyetlen lehetőségként maradt tehát Párizs – ezt a várost viszonylag jól ismerte, itt voltak ismerősei és barátai. Nem utolsó sorban pedig Franciaország – egészen 1852-ig – a szabadság hazájának számított, főként más, messzi országokból nézve, ahova nem jutottak el a második köztársaság belső válságának hírei.

Nem volt egyszerű elhagyni Pirnát: csak 1850 tavaszán sikerült a saját nevére útlevelet szerezni, és ekkor utazhattak végre Párizsba. Itt a Vaugirard utca 37-es szám alatt vett lakást, és nem tudhatta még, hogy ez az immár harmadik párizsi tartózkodás milyen hosszúra fog nyúlni.

⁷⁶ 1849 végén még senki sem tudhatta, hogy a rémuralmat követő abszolutista kormányzat már nem lesz képes visszaállítani az 1848 előtti állapotokat, és eltörölni minden, a forradalom által bevezetett változást.

⁷⁷ PUTNAM, 1855. 440.

IV. A párizsi évek

Blanka sorsa

Amellett, hogy gyermekei és saját jövője miatt jobbnak látta, ha Franciaországba megy, Teleki Emma a szíven viselte hazája sorsát is. Még Pirnából így ír utazási terveiről Blankának: „A saját fájdalomamnál nagyobb a hazáért való fájdalomam (...) A mag, melyet Ágost elvetett, pompásan kicsírázott, ezer szű felénk dobban, kisarjadnak a sírboltból, és Isten erőt ad, hogy a vetést ápoljuk. Légy az én hűséges segítőtársam, az én mentsváram a hazában, aki mindent gyűjt, mindent elraktároz. Talán Michelet, talán Lamennais keresztülviszik, hogy a legutóbbi magyar eseményeket megírják, ahogy Ágost ezt tervezte (...) Szükséges volna Párizsba sietnem, hogy ezt a lelkesedést, melyet Ágost emléke támasztott, kihasználjam.”⁷⁸

Más levelekkel együtt ez is a Blanka ellen 1851-ben indított per anyagát képezi, amely iratok jól használható források az 1850–51-es évekről. De milyen események vezettek Teleki Blanka grófnő 1851. május 14-i letartóztatásához?

1849 tavaszát Debrecenben töltötte, itt kérte fel őt Vasvári Pál és 600 fős csapata zászlóanyának. Ezután rövid ideig a fővárosban tartózkodott, majd Lőveivel együtt Szegedre menekült a kormány után. Itt értesült Vasvári haláláról, amelyet sokáig nem is akart elhinni. Nagyváradon, majd Pesten töltött rövidebb időt, végül családja egyik Szatmár megyei birtokára, Pálfalvára vonult vissza, amely – elzárva lévén a külvilágtól – kiváló helynek bizonyult az üldözöttek befogadására is.

Blanka azonkívül, hogy a menekülteknek útravalót, esetleg szállást adott, a körülötte kialakult kis kör tagjaival szorgalmasan gyűjtötte a forradalmi témájú iratokat, költeményeket, népdalokat, az osztrákkellenes híreszteléseket, mendemondákat, még a parasztság köréből is. A társaság még törökül is elkezdett tanulni, bár ma már nem tudhatjuk, tényleg azért tették-e, mert reménykedtek, hogy Kossuth és Bem török segítséggel vonul be Magyarországra.

1850 nyarának végén kedves látogatója akadt Brunsvik Teréz személyében, aki azért kereste fel, mert naplóját szerette volna kiadásra előválogatni. Blankával és pártfogoltjával, a 16 éves Erdélyi Erzsivel hármásban végezték a kivonatolást, miután ezzel elkészültek, az idős grófnő ősszel már el is utazott.⁷⁹

A Magyarországról szóló híreket, a rebellis tartalmú irományokat Blanka Emmának küldte el, hogy tájékoztassa a külföldet az ország helyzetéről. Ő cserébe beszámolt Michelet lelkesítő párizsi előadásairól. Egyik levelében pedig azt ígéri, hogy a Max [Magyarország fedőneve a levelezésben] számára küldött csomagban a kért Michelet-féle szakácskönyv (I) egy kötetét mellékeli. „A szakácskönyv szerzője tanfolyamot nyitott (...) nem tudod elképzelni, hogy az én mennyire újjáéled, amikor rég letűnt receptek hangzanak el és tüzet ömlesztenek az erekbe...”⁸⁰

78 Emma levele Blankához, 1850. január 13. VÁDIRAT, 1963. 384–385.

79 DÁNIEL, 1986. 182.

80 Emma levele Blankához, 1851. január 20. VÁDIRAT, 1963. 385.

Leveleikben tudósítják egymást az emigránsok helyzetéről, Kossuth külföldi fogadtatásáról, illetve a magyarok reményeiről. Blanka így ír: „...én egy egész rakomány olvasnivalót rendeltem Pestről. A falu bírása elragadtatással olvassa a *L'esprit publicot*. (...) Kiváló brossúra a Magyarország legszentebb joga, ez a legjobb, amit itt olvastam, itt nagyon elterjedt, már vagy ötvennek odaadtam. Magyar fordításban közközben forog, franciára is le kellene fordítani. (...) Sokan szeretnének itt a szocializmusról olvasni, említs nekem olyan műveket, melyek annak alapelveit a legjobban taglalják. (...) Nagyon kapóra jönnek majd nekem Michelet előadásai. Írásai, melyek birtokomban vannak, itt kézről-kézre járnak. Sok szomjazó lelket látok el üdítő itallal. Ebből a szempontból itt nagyon sokat segíthet az ember. (...) Írd le azoknak a könyveknek a címét, amelyeket olvastál, hogy be tudjam őket szerezni. Szeretném még Michelet és Quinet, az igazság e két apostola írásainak jegyzékét, hogy meg tudjam szerezni azt is, ami nincsen meg.”⁸¹

A vádirat azonban minden bizonnyal túlzó, amikor azt állítja, hogy Blanka és Lövei Klára „tevékeny, sőt befolyásos szerepet játszott a magyar forradalomban”.⁸² Kérdéses, hogy Blanka és társainak munkálkodása mennyiben tekinthető forradalmat kezdeményező tevékenységnek, hiszen a céljuk – mint ahogy ez részben a vádiratban is szerepel – inkább az volt, hogy anyagot küldjenek több, Franciaországban készülő műhöz. A szabadságharc hőseiről szóló írások egy Francia-, Olasz- és Magyarország kiváló forradalmáiról szóló kiadványhoz kellett, a vádirat szerint Blankáék össze is szedték az adatokat Vasvári Pál, Perényi Zsigmond, Csányi László és Mieczyslaw Woroniecki életrajzaihoz. Ezek valószínűleg Michelet-nek a később meg is jelentetett, *Légende des dernières révolutions* című könyvéhez kellett. (Érdekes, hogy ez a mű végül nemigen foglalkozott Magyarországgal.)⁸³ Az már kevésbé egyértelmű, hogy a forradalom és a honvédő háború történetéről, illetve az ezt követő helyzetről tudósító iratok, versek, a néphangulatot jellemző anekdoták, híresztelések összegyűjtése milyen célt szolgált. Szó esik a levelekben Emmának azon tervéről, hogy Auguste Erdélyről szóló könyvét a magyar forradalom eseményeinek történetével kibővítve adnák ki újra, de a többször is emlegetett „készülő mű” lehet, hogy a még Auguste által tervbe vett könyv volt: az 1848–49-es magyar események leírása. Ezt az ötletet aztán Michelet vette át, de mivel időközben más munkái lettek, a könyvet tanítványa, Charles-Louis Chassin és Irányi Dániel írták meg.

Blanka és barátai szerettek volna még egy egyesületet is alapítani, azzal a céllal, hogy külföldi könyveket és ifjúsági írásokat magyarra fordítsanak és kiadjanak. Mindezt vádlói természetesen úgy értelmezték, hogy a fiatalságot is meg akarta fertőzni az országra veszélyes, forradalmi eszméivel. „Végül is, hogy milyen elvetemült módon akarták a gyerekeket politikailag elrontani, eltölteni őket gyűlölettel Ausztria ellen és imádattal Kossuth iránt, bizonyítja *De Gerando Emma* Magyarország története című műve, melyet 1850. március 31-én küldött el nővérének azzal a

81 Blanka levele Emmához, 1851. március 25. VÁDIRAT, 1963. 386–387.

82 VÁDIRAT, 1963. 384.

83 Arról, hogy Michelet 1850-es évekbeli munkásságában miért szorult háttérbe a magyar forradalom emléke lásd MISKOLCZY, 1994.

célzattal, hogy a gyerekek ezen keresztül Katit, azaz Kossuthot és mindent, ami tőle származik, megismerjék, és hogy szinte észrevétlenül megszeressék.”⁸⁴ A vádirat szerint Emma 1850. január 13-i levele volt az első, amelyet az osztrák hatóságok elfogtak. De ennél sokkal inkább kompromittáló tartalmú lehetett Emma fent említett írása, amelyet sajnos nem ismerünk. Így azt se tudhatjuk, ő írta-e, vagy Auguste-nek Magyarországról szóló könyvéhez készített jegyzeteit rejti a *Magyarország története* cím. Mindenesetre Emma számíthatott volna arra, hogy a hazájába érkező küldeményeket a posta átvizsgálja, ezért jobban is ügyelhetett volna, hogy mit küld el nővérének. Az, hogy a titkosrendőrség figyelme Teleki Blankára és a körülötte kialakult pálfalvai körre irányult, nagy mértékben – persze akaratán kívül – Emmának és leveleinek volt köszönhető. Bár később vegytintával, vagy titkos jelekkel írtak, levelezésük nem maradt rejtve az osztrákok elől. A rajtaütés nyilván azért váratott magára, mert azt remélték, hogy valamelyik nővér előbb-utóbb elküldi a megfejtési kulcsot. Ez meg is történt 1851. február 8-án, ezután még három hónapig megfigyelték a levélváltást; majd 1851. május 14-én Blankát elhurcolták a pálfalvai kastélyból. A hosszadalmas előzetes vizsgálat után szeptemberben Pestre vitték az Újépület V. pavilonjába, ahova Erdélyi Erzsit és az időközben szintén letartóztatott Lővei Klárát is szállították.

A kihallgatás másfél éven át tartott. A vád képviselője valószínűleg úgy érezte, végre itt az a nagy per, amelyben megmutathatja, mire képes, ezért mindenáron azt akarta bebizonyítani, hogy Teleki Blanka letartóztatásával egy külföldre is kiterjedő összeesküvést sikerült leleplezni, és a grófnőt „a kor egyik legveszedelmesebb lázadójának” nevezte. A vádirat szerint mindkét Teleki nővér „a legmélyebb haraggal eltelve a magyar lázadók megücsült tervei miatt és a legkeserűbb gyűlölettel Ausztria ellen, közösen azt a célt szolgálta, hogy a forradalom emlékéit ébren tartsa, és egy új forradalom magját vesse el, mely a meglévő államforma erőszakos megdöntésére, az osztrák koronától való elszakadásra és Magyarország függetlenségére irányul”.⁸⁵ A tárgyalás során kihallgatták Brunsvik Terézt, és Blanka unokatestvérét, Mínonát is.⁸⁶ Az 1853. június 30-án kihirdetett ítélet⁸⁷ végül mind a három vádlottat (Teleki Blankát, Lővei Klárát és Erdélyi Erzsébetet) bűnösnek találta felségárulás büntetésében, Blankát és Erdélyi Erzsébetet ezenfelül még törvénytelen pénzjegyek (Kossuth-bankók) rejtegetésének vádjá is terhelte. A vádpontok között szerepelt az is, hogy Blanka összeköttetésben állt Emmával, és neki küldte a magyar néphangulatról tudósító és kormányellenes híreket. Még Auguste műveit is megemlíti, mint olyanokat, amelyek a franciákat Magyarország iránti szimpátiára hangolták. A vádiratból egyértelműen kiderül, hogy Emmát is bűnösnek tekintették, és ha Magyarországon lett volna,

84 VÁDIRAT, 1963. 395.

85 VÁDIRAT, 1963. 381.

86 Stackelberg Minona (1813–1897) Brunsvik Jozefin leánya, apja Stackelberg Kristóf észt báró, bár egyes kutatók az apaságot Beethovennek tulajdonítják. Kihallgatását említi HORNYÁK, 1993. 59.

87 ÍTÉLET, 1963.

öt is börtönbe vetik: „*De Gerando Emmát, aki külföldi állampolgár felesége volt, és külföldön lakott, külföldinek kell tekinteni, ezért ellene eljárást csak abban az esetben lehetne indítani, ha az ország területére lépne.*”⁸⁸

Az ítélet: Teleki Blankát 10 évi, Lövei Klárát 5 évi várfogságra ítélték, Erdélyi Erzsébet a 13 hónapi vizsgálati fogsággal letöltötte büntetését. Blanka még elbúcsúzhatott Miksától, majd – Lövei Klárával együtt – Kufstein várába szállították, ahol megkezdődött a keserű rabság ideje.⁸⁹ Emma ezután még kevésbé gondolhatott a hazatérésre, bár valószínűleg már korábban rádöbrent: be kell rendezkednie egy hosszabb franciaországi tartózkodásra.

Az emigráció

Az emigránssá válás kiemeli az embert addigi létezéséből, az illető egyszer csak egy új országban találja magát, ami nem a hazája, hiszen a haza továbbra is létezik, sőt, egyre inkább csak a haza kezd létezni az emigráns számára – ez az emigráns lét egyik paradoxona.⁹⁰ „*Emigránsnak lenni annyit jelent, mint örök reményt táplálni.*”⁹¹ Az emigráns gyakran sokkal kizárólagosabb viszonyba kerül hazájával, mint azok, akik továbbra is az anyaországban élnek. Mivel csak ez a lehetőség maradt, hogy magát valamiképpen a hazához kapcsolja, igyekszik minél jobban tájékozódni az otthoni viszonyok felől, de ezt a távolság, és az, hogy kiesik az eseményekben való részvételből, egyre nehezebbé teszik. Ennek következménye, hogy az emigráns egész másként látja az otthoni történéseket, ez gyakran azt jelenti, hogy rosszul tájékozott és megragad a benne élő hazafantomképnél, de bizonyos esetekben (pl. Kossuth emigrációban készült tervei is ezt mutatják) kívülállóságának köszönhetően nagyobb rálátása van a dolgokra, a hazai eseményeket nemzetközi összefüggéseikben tekinti, és ezzel tulajdonképpen felülemelkedik az olykor valóban önközpontú, a saját határain túl nem látó otthoni szemléleteken.

Az emigráns mindig otthontalan, még akkor is, ha „új hazája” olyan ország, amelyet már ismer, és ahol már ismerik. Természetesen könnyebben megy a beilleszkedése, ha vannak ismerősei, barátai, de hazájától ugyanúgy távol kell élnie, mint annak a társának, aki esetleg most először mozdult ki otthonról, hogy országot cseréljen. Az emigránsok sokat panaszkodnak, hogy az élet, messze a hazától, elviselhetetlen. Teleki László ezt írja nővérének: „*Kétségbe ejtő ez a világ! Oh! hidjétek el nektek, kik honn vagytok, tűrhetőbb az mint nekünk sokkal-sokkal tűrhetőbb!*”⁹²

88 VÁDIRAT, 1963. 381. .

89 Teleki Blanka rabságáról részletesen ír Lövei Klára visszaemlékezéseiben (lásd LÖVEI, 1963.), illetve P. Szathmáry Károly, aki főként Lövei jegyzeteire alapozva írta meg már említett életrajzát.

90 Az „emigrációs betegségről” lásd ALBERT, 1989. 23–26.

91 „*Etre émigré, cela signifie: nourrir un espoir éternel.*” KÓSA, 1941. 218.

92 Teleki László levele Teleki Augusztához, 1854. november 8. MTAKK. Ms 4757/47.

A magyar emigráció Franciaországban

A világosi katasztrófa után – mint az köztudott – magyar menekültek ezrei hagyták el az országot, és lettek különböző európai és amerikai államok lakói. Bár a korai években az angliai emigráció jóval népesebb volt, a franciaországi vetekedett vele jelentőségében, főképp tekintélyes szereplői miatt. Az emigrációs politizálás viszont körülményesebb volt ott, ahol a politikai rendszer egyre inkább autokratikus lett, mint az engedékenyebb angol alkotmányos monarchiában. Mivel Teleki László tartózkodott Párizsban a legrégebb ideje, és jó kapcsolatokkal is bírt, az ő ajánlása nyomán a magyarok sorra kapták meg a tartózkodási engedélyt Pierre Carlier rendőrfőnöktől. (Aki így megbízható jelentéseket adhatott az osztrák hatóságoknak, és könnyen csempészhetett besúgókat a menekültek közé.⁹³)

A magyar emigráció mozgását nem áll szándékomban részletezni,⁹⁴ mindenestre 1849 és 1867 között sokan megfordultak Franciaországban, akár letelepedtek, akár csak átutazóban voltak. Az említetteken kívül hosszabb ideig Párizsban tartózkodott még Nemeskéri Kiss Miklós, Szemere Bertalan, Vukovics Sebő, Irányi Dániel, gróf Batthyány Kázmér, Johann Czetz, Szarvady Frigyes, Csernátony Lajos, Mednyánszky Cézár, dr. Mandl Lajos. Járt itt Almássy Pál, Hajnik Pál, Klapka György (1859-ben), Degré Alajos (1857-ben). Egy másik, bár kisebb emigrációs helyszín volt Montmorency, itt élt gróf Batthyány Lajos özvegye, gróf Zichy Antónia, Horváth Mihály, a Paul Durivage néven író Jám-bor Pál, de még Teleki László is lakott itt egy ideig. A harmadik, az előzőnél jelentősebb központ a Franciaországhoz közeli, de hivatalosan Angliához tartozó Jersey szigete volt. Ez a kellemes éghajlatú hely – főleg a napóleoni államsínyt követően – széles körű nemzetközi emigránstársaság otthona lett, a franciák élén Victor Hugóval. Gróf Teleki Sándor, Mészáros Lázár, Perczel Miklós és Mór, Reményi Ede töltöttek itt el száműzöttként hónapokat és éveket, de gyakori vendég volt számos londoni magyar menekült, így Beöthy Ödön, báró Orbán Balázs, Rónay Jácint és Vukovics Sebő.

A két emigráns-központ – London és Párizs – között az ellentétek fokozatosan kiéleződtek, ennek fő oka a magyar emigráció vezetéséről folytatott vita volt. Telekivel együtt sokan kritikusan szemlélték Kossuthnak az egyszemélyi vezetésre tett kísérleteit, de nagy részük (Teleki is) helytelenítette a nyílt fellépést, mivel az emigráció egységének fenntartását fontosabbnak vélték. (Egyikük sem fordult szembe Kossuth-tal úgy, mint Szemere Bertalan és Batthyány Kázmér, akiket a Kossuth-párti tagok nyilatkozatban ítélték el.) Azt azonban már nem várták meg, míg Kossuth kiszabadul Kütahyából, mivel hamarabb tisztázni kívánták nézeteiket és elveiket, hogy mielőbb létrejöhessen az egység. Emigrációs egyletet alakítottak, amely egy 1851. február 15-én kelt, a Habsburgok centralizációs törekvései ellen tiltakozó memorandumot nyújtott be a francia

93 ALBERT, 1989. 73.

94 Részletesebben lásd LUKÁCS, 1984. 45–49., 67–72., 94–97.

kormányának.⁹⁵ Ugyanezen év tavaszán egy, a párizsi magyar emigráció tevékenységének alapelveit leszögező deklarációt fogadtak el *Kossuth Lajossali politikai összeköttetésünknek alapfeltételei* címen. Ebben többek között kijelentették, hogy nem támogatják a diktatórikus törekvéseket, nem helyeslik, ha valaki (nyilvánvalóan Kossuth) lemondása után továbbra is használja kormányzói címét, illetve ha kisajátítja a magyar ügyet, és mindenki mást csak engedelmes eszköznek tekint.⁹⁶ A közös vezetésre való törekvés azonban hiú remény volt, a párizsi magyar emigráció egysége pedig csak látszólagosnak bizonyult. Amikor Teleki Svájcba távozott, növekedett a Kossuth-barát tagok befolyása, így például vezető szerephez jutott Irányi Dániel és Szarvady Frigyes.

A párizsi társasági élet – Magyarok és franciák a szabadság ügyéért

Ebbe a nézetkülönbségek által megosztott társaságba tartozott Teleki Emma is, aki, amint megérkezett, igyekezett folytatni férje művét: megismertetni a francia közönséggel Magyarországot és történelmét, s így segíteni a magyar szabadságtörekvések ügyét. Mivel Emma és távoli rokona, Teleki László már ismerték a párizsi értelmiségi társaságot, az újonnan érkező menekülteknek is felvilágosítással, segítséggel szolgálhattak. Sajnos a „De Gerando–Teleki-szalon” összejöveteleiről keveset tudunk, mivel azok, akik feltételezhetően oda jártak, leveleikben csak ritkán említik Emmát. Minden jel szerint azonban szűkebb környezetébe tartozott – főként az 1850-es évek első felében – Teleki László mellett Irányi Dániel és Nemeskéri Kiss Miklós.

Teleki, jól ismerően a francia sajtót és a lapok körüli értelmiségi kört, igyekezett közvetítő lenni, de alapvetően rosszul érezte magát a francia fővárosban, fájt neki, hogy az emigráció nem egységes, tagjai széthúznak. Amikor csak tehette (az anyagiak még számára is akadályt jelentettek), vidékre, vagy külföldre vonult. Ezeket az utazásokat részben az emigrációs konspiráció követelte, részben gyenge egészségét és érzékeny lelkét ment ápolni.

Nemeskéri Kiss Miklóssal szintén közeli viszonyban volt a de Gerando család, a honvédezedes Thouvenel konstantinápolyi francia követ (későbbi külügyminiszter) leányát vette feleségül, így jó összeköttetéseket szerzett a francia elittel. Két fiának – mint ahogy Emma gyermekeinek is – Irányi adott leckéket.⁹⁷ A kisebbeket pedig az 1860-as években a felserdült Antonina tanította.⁹⁸

Bár Irányival korábban nem ismerték egymást, Emma Párizsban rögtön rábízza gyermekei tanítását, így anyagilag is „támogatta” az önmagát pusztán

95 A memorandumot többen írták, Teleki állította össze, ő, Szemere, Vukovics, Klapka és Czetz írták alá, és eljuttatták az angol, amerikai és piemonti kormányokhoz is. LUKÁCS, 1984. 68–69.

96 LUKÁCS, 1984. 70–71.

97 BAJOMI, 1976. 919., 937.

98 Irányi érdeklődik tőle, hogy tanítja-e a gyerekeket Antonina. Irányi Dániel levele Kiss Miklóshoz, 1862. február 18. OSZK Kézirattár Fond 159/8.

írásaiból fenntartó menekültet, akit egyenességéért és erényességéért „az emigránsok Catojának” neveztek. (A tanítóskodás ebben az időben nem volt kivétel, a Montmorencyban letelepült gróf Batthyány Lajosné a volt csanádi püspököt, a Szemere-kormány kultuszminiszterét, a történettudós Horváth Mihályt bízta meg gyermekei nevelésével, így javítva egyre nehezedő sorsán.⁹⁹) Irányi lévelben számol be megbízatásáról és aktuális feladatairól: „Utolsó leveled óta Brüsszelt ismét Páriszal cseréltem fel. Gerándóné meghítt hogy gyermekeit tanítsam. Nem tudom ugyan meddig marad itt 's meddig tartandnak leczkéim, de mindenesetre legalább ideig óráig kevésbé fognak nyomni az élet gondjai. Michelet, tanszéke elvesztése után, leczkeit írásban közzétenni szándékozik. Közelebb a' női erény 's különösen a' hazaszeretetről a' nőnemnél fog írni, és minthogy nagy tisztelője a' magyarnak, állításait főleg a' mi nemzetünk és pedig utolsó szabadság harczából merített példáival szeretné támogatni. Fel vagyok szólítva hogy ide tartozó eseteket kezéhez szolgáltatssak...”¹⁰⁰ Fél év múlva így ír a megélhetését biztosító állásról: „Hazulról nem kérek és nem is kaphatok segílyt, az emigratio pénztárából pedig eddigelé nem akartam elfogadni, és így saját keresményemre vagyis a' Gerándóné gyermekeinek tanításaért havonkint nyert 80. frankra vagyok szorítva. Ha ezt elvesztem, úgy nem tudok miből élni.”¹⁰¹

Bár nyilván jó viszonyban voltak, hiszen Emma jól meggondolta, kire bízza gyermekei tanítását, Irányi számára kényszer szülte munka volt ez, szívesebben foglalkozott volna csak az írással. Többször is említette, hogy szeretne Angliába, vagy Kossuthal Amerikába menni, hátha ott is találna munkát. (Az 1860-as években végül eljutott Londonba, majd Itáliába, Kossuthhoz.)

Az 1849 utáni emigrációs időszak a francia–magyar kapcsolatok történetének egy újabb, fényes korszaka volt. A francia értelmiség egy része – Auguste műveinek is köszönhetően – már a reformkorban felfigyelt a magyarországi változásokra, és lelkesen kísérte figyelemmel a párizsi eseményeket követő magyar forradalomról szóló híradásokat. A magyarok és elvbarátaik már a szabadságharc idején kerestek, s találtak fórumot Franciaországban eszméik népszerűsítésére a sem rendpártinak, sem szocialistának nem nevezhető, de haladó szellemű *Le National*, *Le Siècle*, *La Presse* című lapokban.¹⁰²

A későbbi években a *L'Opinion*, *La Presse*, *L'Événement* hasábjain publikáltak a párizsi magyarok. Ennek ellenére 1851-től a francia sajtót, és ezen keresztül a közvéleményt egyre kevésbé sikerül megnyerni az ügynek; a magyar menekültekkel csak akkor foglalkoznak újra, amikor 1859-ben III. Napóleonnak éppen szüksége lesz a magyar légióra.¹⁰³

Emma, amellet, hogy aktívan részt vett honfitársai társasági életében, gondosan ápolta a még előző párizsi tartózkodása ideje alatt kötött kapcsolatokat francia barátaival. Ma már nem tudhatjuk pontosan, éppen Emma, vagy esetleg

99 LUKÁCS, 1984. 47–48.

100 Irányi Dániel levele Pulszky Ferenchez, 1851. március 23. OSZK Kézirattár Fond VII¹¹¹¹²

101 Irányi Dániel levele Pulszky Ferenchez, 1851. szeptember 28. OSZK Kézirattár F. 37/39.

102 AGULHON, 1993. 114.

103 HANKISS, 1926. 123–124.

Madame d'Agoult szalonja¹⁰⁴ volt-e a helyszíne Irányi Dániel és Charles-Louis Chassin megismerkedésének. A közös munka eredménye az együtt írt *Histoire politique de la révolution de Hongrie* című történeti munka lett. Valószínűleg a szöveg nagy részét Irányi írta (a levelek is erre engednek következtetni), és azután együtt fordították le, illetve Chassin adaptálta a franciaországi viszonyokhoz. Kossuth, Teleki, Klapka, Andrásy, Gorove, Mikó és Czetz levelezőpartnere,¹⁰⁵ a magyarok barátja, Charles-Louis Chassin később egy saját művet is szentelt a témának; *La Hongrie, son génie sa mission* című könyvét a független Magyarország barátainak ajánlotta.¹⁰⁶

A régi jóbarát, Edgar Quinet sajnos nem sokáig tarthatott velük, mivel politikai elkötelezettsége miatt kénytelen volt elhagyni hazáját 1852-ben, de Emma levelek útján továbbra is tartotta a kapcsolatot vele és feleségével. A Svájcba távozott történetíró nem élt az 1859-es amnesztiarendelelet nyújtotta lehetőséggel sem; és annak ellenére, hogy ebben az évben egyfajta liberalizációs folyamat indult meg a francia császárságban, nem volt hajlandó hazatérni.

1852-ben, a népszavazás által is jóváhagyott politikai fordulatot követően a híres történész, Jules Michelet is barátnéjához hasonló helyzetbe került: belső, szellemi emigrációba kényszerült. Megfosztották katedrájától a Collège de France-nál, majd a Nemzeti Levéltárnál betöltött vezető állását is elvesztette, így arra kényszerült, hogy írásból tartsa fenn magát.¹⁰⁷

A közelmúlt magyar eseményeiről szóló adatok gyűjtését nagyrészt Emma végezte el Michelet számára, bár, mint láttuk, ez a téma fokozatosan vesztett előtte jelentőségéből. Ennek okát Miskolczy abban látja, hogy a magyar forradalom ügyével csak az Ausztria elleni harcig tudott azonosulni, és a szlávok és a románok részéről történt magyarelleses fellépést – ő maga minden nép nemzeti függetlenedésének híveként – jogosnak tartotta.¹⁰⁸ Köztudott, hogy a Magyarországon élő nemzetiségek nemzeti fejlődése szükségszerűen összeütközésbe került a magyar nacionalizmussal; románok és magyarok csak a romantikus francia történettudós szívében értek meg békésen.

A magyar emigránsokkal nem is érintkezett; ez alól csak Teleki László a kivétel, de vele sem állt meghitt viszonyban, bár nézeteikben sok volt a közös vonás.¹⁰⁹ Ez a tény még inkább kiemeli a Michelet és Emma közti baráti kapcsolatot jelentőségét. A mester nem feledkezett meg ifjú tanítványa özvegyéről és gyermekeiről; az együtt töltött időkről a történész naplóbejegyzései, másrészt az Emma által írt és kiadott könyvsorozat néhány, személyes élményen alapuló fejezete tudósít. Második könyvében a jeles történészt mint antik jellemet mutatja be, és így ír róla: „*az ő szava most legfontosabb egész Európában*”; szakmai hozzáértéséről pedig így nyilatkozik: „*mint történetíró ritka igazságszeretetének adja*

104 A szalonba nemzetközi, demokrata szellemű társaság járt. Lásd Kósa, 1941. 216–223.

105 KONT, 1899. 411.

106 CHASSIN, 1856. 11–12.

107 AGULHON, 1993. 172.

108 MISKOLCZY, 1994. 149–150.

109 MISKOLCZY, 1994. 254.

jeleit, midőn sok ártatlanul elítélt áldozatok' becsületét igazolja".¹¹⁰ A tisztelettel vegyes szeretet kölcsönös volt, Michelet elismeréssel szőlt Emma erős akaratáról, kitarásáról, bár tökéletességre való törekvése kissé megviselte. A forges-i együtt töltött nyaralás alkalmával így írt naplójában: „az üdülés (...) nagyon fárasztó nekem, éppen barátnénk kiválósága miatt”, Emma „csodálatos, elviselhetetlen”.¹¹¹ El lehet képzelni, hogy az idősebb történésznek olykor valóban terhére lehetett az Antonináért és Attiláért mindenre képes makacs asszony, aki szinte „kizsigerelte” a nagy tudóst gyermekei intellektuális épülése érdekében. Az, hogy Michelet ennek ellenére több évtizeden keresztül baráti viszonyban volt az egész családdal, azt mutatja, hogy tényleg szerette őket.

A híres történész, aki bámulta Teleki Blanka hősiességét (ebben az időben, mint tudjuk, amúgy is a szabadságharcok mártír hőseivel foglalkozott), Emma kérésére többször is írt a fogolynak. 1852-ben így vigasztalta: „Változnak az idők. Minden kivilágosodik. Ez a szörnyű napfogyatkozás véget fog érni. Ah! asszonyom, mennyire szenved a szívem Franciaországért, miközben önnek írok.”¹¹² Kufsteinbe pedig ezt írta a rabnak: „Csodáljuk, bámuljuk emberfeletti lelkierejét, tisztelettel borulunk le ön előtt és meghatottan érintjük ajkainkkal lánczainak nyomait.”¹¹³

Nemcsak Emma és a Michelet-házaspár, de Attila és a történész Étienne nevű, – vele közel egyidős – unokája is jó barátságban voltak, a forges-i fürdőben nagyobb korukban több hetet együtt töltöttek, és együtt álmodták világmegváltó terveiket.¹¹⁴

Az első tizenkét év

A férje halálával családfővé vált Emmának anyagi és erkölcsi tekintetben egyaránt egyedül kellett harmadmagát fenntartania. Az utóbbiról művei kapcsán még lesz szó; arról viszont a forrásokban kevés említés történik, hogy miből éltek Párizsban húsz éven keresztül. Feltételezhető, hogy alapvetően a Miksa által otthonról küldött pénzből tartották el magukat, de ezeket a küldeményeket, főleg a Bach-rendszer első éveiben, illetve a Blanka elleni per idején, sokszor elkobozták.¹¹⁵ Ezt követően a pénz általában rendben megérkezett, és Emma is spórolt, amin tudott, de mindez sose mehetett a gyerekek rovására. „Cseléd nem volt a háznál, úgy ő, mint gyermekei teljesen maguk szolgálták ki magukat, de e dologhoz szoktatott gyermekeket a legkiválóbb és legelső tanárok és mesterek oktatták.”¹¹⁶

110 II. KÖNYV. 217–218.

111 Michelet 1860. július 27-i naplójegyzetét idézi BAJOMI, 1976. 922.

112 A levelet közli FODOR, 1975. 195.

113 Idézi Antonina, nagynénjéről szóló életrajzi művében. DE GERANDO, 1892. 66.

114 Toldalék, IV. KÖNYV. 137–140.

115 SEBESTYÉNNÉ, 1894. 8. és Emma De Gerando levele Michelethez, 1853. július 16. MTAKK. M. Irod. Lev. 4° 164.

116 SEBESTYÉNNÉ, 1894. 8.

A nyarakat általában Párizson kívül töltötték – valószínűleg ott olcsóbb volt az élet, és az egész családnak jót tett a vidéki levegő. Ilyenkor mindig bejárták a környéket, utánaolvastak a vidék történetének, sokat kirándultak. 1850-ben Normandiában, Michelet vascoeuil-i házában vakációztak. A cél az volt, hogy kipihenjék az elmúlt két esztendő izgalmaikat, fáradalmaikat, és a gyerekek megerősödjenek a friss levegőn. 1852 nyarán szintén Normandiába, Clères-be ment az utazáshoz már kiskoruk óta hozzászokott gyerekekkel. A szomszédos faluban lakó Eugène Noël, apjuk barátja tanította őket hetente háromszor, többek között latinra is – de játékosan, nyelvtankönyv és szótár nélkül –, ami olyan jól ment nekik, hogy fél év múlva már Phaedrust fordítottak.¹¹⁷ Emma egy amerikai barátnőjének meghívására Dieppe-be utaztak, ahol a gyerekek játszótársakat is leltek. Először voltak a tengernél, és miután legyőzték kezdeti féltékenységüket, nagyon élvezték a fürdözést, sőt, még vízi tűzijátékot is láttak egy angol utazó hajóján.

1855-ben Montmorencyba utaztak, ahol előttük már jó néhány emigráns talált hosszabb-rövidebb időre nyugalmat. Abban a házban laktak, ahol egykor Rousseau töltött négy évet. A gyerekeknek helyi tanítójuk is akadt egy Louis Laurent nevű fiatalember személyében.¹¹⁸

A következő évben, még a nyaralás előtt, meglátogatták a párizsi állatkiállítást. Antonina és Attila szerették volna megnézni a bihari nagyszarvú ökröket, de főleg az állatokat kísérő alföldi férfiakat. Attiláról – magyaros viselete miatt – rögtön felismerték, hogy honfitárs. A gyerekek minden nap kimentek a magyar legényekhez, és kis ajándékokat vittek nekik.¹¹⁹

A nyárból két hónapot Auguste fivérénel, Achilles de Gerandonál töltöttek Nancyban. Emma hétévi távollét után végre találkozott Miksával, akivel kölcsönösen beszámolhattak az elmúlt évek eseményeiről.¹²⁰ A nyár végén egy barátnőjénél, Étretatban is eltöltöttek pár hetet. Fürödtek a tengerben, a barátnő két rokonával, a kis Henrikkel és Ceciliával a Don Quijote-t olvasták, sőt a gyerekek még részleteket is előadtak a műből.¹²¹

1857-ben a de Gerando testvérek apai nagybátyjuknál, Thiais-ben nyaraltak, esténként a Szajnában fürödtek, és az égi jelenségeket kémlelték. Októberben azt az örömhírt kapták, hogy a börtönből szabadult Blanka végre útlevelhez jutott, és Münchenbe utazhat.

Teleki Blanka 1856-ig, Lővei Klára társaságában,¹²² Kufsteinban raboskodott, ahonnan Laibachba vitték át. Itt szabadult az 1857. május 11-i általános amnesztiával. Rövid időt Bécsben töltött, ahol az idős Brunsvik Teréz várta szeretett unokahúgát. Ezután fél évig a pesti városligetben lakott, majd hűséges barátnőjével, Klárával elhagyta Magyarországot, és egészen haláláig külföldön

117 Estike és Gyula újabb utazásai Normandiában, II. KÖNYV. 61–87.

118 Estike és Gyula Montmorencyban 1855-ben, III. KÖNYV. 33–47.

119 Az 1856diki párizsi állatkiállítás, III. KÖNYV. 50–59.

120 Estike és Gyula 1856beli utazásai, III. KÖNYV. 60–102.

121 Étretat 1856diki Sept. 1-jén, III. KÖNYV. 104–124.

122 Lővei Klára 1856-ban letöltötte ötévi börtönbüntetését és kiszabadult.

Teleki Blanka és Lővei Klára Kufsteinban

HETILAP A MŰVELT MAGYAR HŐLGYEK SZÁMÁRA.

Szerkesztői székhely: Budapest, Királyi utca 11. sz.	Vezetők: Károlyi Hölgy	I-80. szám.	Évk. 12.000 Ft	Kiadó-helyzet: Budapest, Királyi utca 11. sz.
---	------------------------	-------------	----------------	--

A NŐK, AKINT A TÁRSADALMI ÉLET TENYEZŐI

élt. Először Münchenben: a bajor fővárosban találkozott újra a két Teleki nővér, és a következő év tavaszáig együtt voltak. Blanka rajzolni, festeni tanította a gyerekeket, és le is rajzolta őket.¹²³ 1859-ben újra meglátogatták Blankát, ezúttal Drezdában – szomorú helyszín ez, hiszen itt töltötték az utolsó heteket Auguste-tel. Most együtt gyönyörködtek a város képcsarnokaiban. Majd a 84 éves szeretett nagynéni, Brunsvik Teréz jött el unokahúgaihoz látogatóba. Az idős rokon szerette volna újra látni a gyerekeket.¹²⁴ Ez volt az utolsó alkalom, hogy a nagynéni, a két nővér és a gyerekek együtt lehettek; és egyben ez volt a vissza nem térő pillanat, amikor a magyar neveléstörténet hírneves családjának három generációja találkozott: Teréz, aki ekkor már végleg visszavonult Martonvásárra, Blanka, akinek szervezete már nem sokáig bírja a betegsége elleni küzdelmet, és a fiatal Antonina, akiben mindketten reményeik megvalósítóját láthatták, és aki néhány év múlva visszatér szűkebb pátriájába, Erdélybe, hogy a gyakorlatban megvalósítsa leánynevelési eszméit.

Ezekben az években többször nyaraltak Forges-ban, ahol igazi fürdőéletet éltek.¹²⁵ 1860-ban Michelet-vel is összetalálkoztak itt, aki most is sokat foglalkozott a gyerekekkel. Egy háztetőről tépett mohát vízbe tettek, majd a víz cseppjében nagyítóval vizsgálták az úszkáló élőlényeket. A tenger állatairól, a vízinvénekről, és a természetben lévő összhangról beszélt nekik a tudós.

A következő év két szomorú halálesetet is hozott: az „emigráció nem tévedések nélküli, de gáncstalan lovagja”,¹²⁶ Teleki László május 8-án hajnalban öngyilkos lett.¹²⁷ Októberben pedig a 86 éves Brunsvik Teréz hunyta le örökre szemét.

A család 1862-es forges-i fürdőzése után nem Párizsba indult, hanem egyenesen Calais-ba mentek, hajóra szálltak, és Doverből Londonba utaztak, ahol a világkiállítást tekintették meg. A pazar kiállítási tárgyak látványa lenyűgözte őket, de Emma felháborodottan jegyezte fel, hogy a magyar termékeket az osztrákok sajátjukként rakták ki. Egy érdekes incidenst is megörökített: „*Egy angol megdöfvén anyjok karját, figyelmeztette hogy egy osztrák kém szüntelen megette jár. De hamar elkergette egyenesen felé menvén és németül kérdezőn mit akar. A kém nem mert többé közeledni.*”¹²⁸ Londonból eljövét útba ejtették Jerseyt; Emma ide várta Blankát is, aki sajnos nem ért oda – az osztrák hatóságok sosem adtak neki útlevelet időben ahhoz, hogy fürdőben kúrálhassa a börtönben szerzett betegségeit.¹²⁹ Helyette Miksával találkozott az emigránsok szigetén, nővérével pedig otthon, Párizsban – Blanka Lővei Klárával Mentonba készült, de lekésve a csatlakozást pár napos pihenőre kényszerültek a francia fővárosban. „*A grófnő*

123 A visszontlátás Münchenben, IV. KÖNYV. 77–86.

124 Látogatás Drezdában 1859ben, IV. KÖNYV. 93–104.

125 Estike és Gyula Forges-i mulatása, IV. KÖNYV. 105–136.

126 ALBERT, 1989. 196.

127 Az öngyilkosság okáról, körülményeiről, Teleki politikai elszigetelődéséről lásd SZABAD, 1985.

128 Estike és Gyula Londonban 1862ben, IV. KÖNYV. 148.

129 Súlyos szembetegsége mellett ekkor már a tüdeje is igen gyenge volt.

repedő jó kedvvel járta be nővére szobáit, melyekben a családi képek, régi ismert tárgyak mindannyian fiatal korára emlékeztették.”¹³⁰ De már aznap este rosszul lett, s október 23-án csendes halál vetett véget szenvedésekkel teli, hányatott életének. Két nap múlva magyarokból és franciákból álló tömeg kísérte utolsó útjára a montparnasse-i temetőbe, ahol egy francia lelkész és Irányi Dániel mondtak fölötte halotti beszédet.¹³¹

Emma egy levelében így emlékezett meg róla: „Kegyetlen volt a’ sors, hogy akkor ragadta ki közülünk mikor hosszas együttlétre és boldogságra készültünk. Tizenkét év óta hontalan volt szegény testvérem és azon kopár német földön egy helyből a’ másikba vándorolt, sehol se nyugodhatván, most mikor végre szegény fedelem alatt kedves fészekre talált, örökre kellett bennünket elhagyni!”¹³²

A gyerekek nevelése

Amikor Párizsba kerültek, Antonina 6, Attila csak alig 4 éves volt. Tanulmányait tehát mind itt végezték, bár édesanyjuk a nevelésnek és tanításnak sajátos módját választotta. Mivel szíven viselte gyermekei szellemi és testi fejlődését, jó ideig nem adta őket iskolába, hanem – amint arról már szó volt – magántanítót fogadott melléjük. Irányi Dániel – tíz éven keresztül napi két órában – Magyarország történelmével, természeti szépségeivel, és a magyar nép jellemével ismertette meg a tanulókat, akik így nem felejtették el anyanyelvüket, és „távol hazájuktól is igaz magyarokká lehettek”.¹³³ Emellett franciául is tanultak, mivel ha hivatalos igazolást akartak nyerni képzettségükről, vizsgázni csak ezen a nyelven tudtak. Rajzolni pedig az a Léon Cogniet tanította őket, aki annak idején Teleki Blanka tanára is volt.¹³⁴ A gyermekek szerencsésnek mondhatták magukat, mert csupa művelt, tudós ember körében éltek, akik mind részt vettek az oktatásukban. Emma barátait – Michelet-t, Noélt –, de még a vidéki tanító Laurent-t is igénybe vette fia és leánya tanítására. Ezek az emberek, mint ahogy a nagybácsik is, nyilván egyfajta apa-pótló szerepet is betöltöttek, így a gyerekek életéből kevésbé hiányzott a férfi-, illetve apamodell.

Antonina és Attila 1855-ben francia és magyar tanítók előtt vizsgát tett – feltehetően ez kevésbé hivatalosan zajlott, inkább Irányi és Emma francia barátai lehettek a számonkérők. A vizsgatárgyak: szaválás, magyar nyelvtan és történelem, latin nyelvtan, számolás, francia nyelvtan, „földirat”, Franciaország leírása, és ókori történelem voltak.¹³⁵

130 P. SZATHMÁRY, 1886. 149.

131 P. SZATHMÁRY, 1886. 150–152.

132 Emma levele Perczel Mórhoz, Lyon, 1862. november 20. OSZK Kézirattár Fond 89/44.

133 I. KÖNYV. 88.

134 HONGROIS ET FRANÇAIS, 1987. 62.

135 III. KÖNYV. 33.

A szellemi fejlődés mellett az édesanya nagyon fontosnak tartotta a testmozgást is, ezért Párizsban „testgyakoroldába” jártak.¹³⁶ Itt alkalmuk nyílt a francia gyerekekkel való barátkozásra is, ami, tekintve, hogy több mint 10 éves korukig otthon tanultak és felnőttekkel voltak körülvéve, valószínűleg nagyon jót tett nekik. Emma így vélekedett egyik könyvében a test fejlesztéséről. „*Test és lélek vagyunk, ezt fájdalom! számba kell vennünk mind örökké, a' lelkes ifju gyakran elfelejti, testével nem gondol és drágán lakol érette.*”¹³⁷ Az egészség megőrzéséhez tartozott a spártai életmód is: amikor Normandiában nyaraltak, reggel 6-kor keltek, fűtetlen szobában hideg vízzel mosakodtak, és egyszerű ételeket (húst, száraz kenyeret és vizet) ettek.¹³⁸

Azt nem tudni pontosan, Antonina mikor kezdte meg iskolai tanulmányait, csak azt, hogy 1861-ben letette a francia tanítónői vizsgát. Irányi egyik, már említett leveléből pedig az derül ki, hogy ezután Nemeskéri Kiss Miklós gyermekeit tanította. Két év múlva letette a tanítónői vizsga második fokozatát is, ezzel befejezte tanulmányait.¹³⁹ Attilát, aki kiskorában meghökkentő látvány lehetett a francia fővárosban, mivel magyar dolmányban, bő gatyában, és sarkantyús csizmában járt,¹⁴⁰ 1860-ban iratta be Emma a Szent Lajos líceumba,¹⁴¹ ahol aztán kitűnően tanult, és 1863-ban meg is szerezte az első fokú tanári koszorút.

Madame de Gerando, bár részben barátaira bízta gyermekei tanítását, a nevelés terén a főszerepet magának tartotta fenn. „*Elméletben soha sem foglalkozott paedagogiával, de tényleg a legkitűnőbb paedagogus volt. Nem is fogadott se nevelőt, se nevelőnét soha gyermekei mellé. Ő maga nevelte őket. És piczi koruktól fogva úgy bánt velök, mint emberekkel, egészen szabadoknak és önállóknak nevelte őket.*”¹⁴² Saját magát is folyamatosan képezte, hogy alkalmas legyen a gyerekek tanítására. A Collège de France-ba és a Conservatoire des Arts et Métiers-be járt, ahol többek között géptant, építészetet, vegytant és természettudományokat hallgatott.¹⁴³ Szívesen magyarázott a kis Antoninának és Attilának a természet különféle jelenségeiről, a nyaranta meglátogatott vidékek nevezetességeiről; fontosnak tartotta, hogy a gyermekek vele együtt fedezzék fel a világ dolgait.

Emma úgy vélte, nem elegendő, ha élőszóban foglalkozik velük, ezért személyre szóló tankönyveket írt nekik. Életrajzírója jól látja, mi volt ennek az irodalmi tevékenységnek a fő célja: „...*talán csakis azért lesz írónővé, hogy annál jobb anya lehessen, hogy még inkább pótolhassa gyermekeinek az elvesztett apát, a magyar hazát és a magyar társaságot...*”¹⁴⁴

136 III. KÖNYV. 78.

137 II. KÖNYV. 99.

138 II. KÖNYV. 62.

139 BAJOMI, 1980. 117., 119.

140 I. KÖNYV. 52.

141 BAJOMI, 1985. 122.

142 SEBESTYÉNNÉ, 1894. 9.

143 SEBESTYÉNNÉ, 1894. 9.

144 SEBESTYÉNNÉ, 1894. 9.

Teleki Emma 1851 és 1887 között jelentette meg *Antonina és Attila könyve* című tankönyvsorozatának hat darabját. Neve nem szerepelt a könyveken – nyilván a Blanka pere kapcsán szerzett tapasztalat miatt került a feltűnést. Mivel az ötödik könyv nagyrészt a római utazásról, a hatodik pedig az 1867-es párizsi világkiállításról szól, leginkább az első négy tekinthető igazán tankönyvnek. A negyedikkel kapcsolatban az a furcsa helyzet áll elő, hogy sok évvel a hatodik kötet után jelent meg (1887-ben), de mivel a szerző e könyv nagy részét jóval korábban írta meg, és az első háromhoz hasonló jellegű írások találhatók benne, így azok közé sorolandó.¹⁴⁵

Tankönyvszerűség, szerkezet, műfajok

A könyvsorozat felépítésében a gyerekek (az olvasók) növekedését és szellemi fejlődését igyekszik követni. Az I. könyv főként rövid írásokat tartalmaz: a kis olvasókkal egyidős gyerekekről szóló történeteket, moralizáló, egy-egy erényt bemutató jeleneteket, verseket. Csak a kötet második felében kaptak helyet a példaképként állított hazafiakról szóló, hosszabb elbeszélések (*Bátorság. A kis Miklós, A' kis Imre*), illetve az Estike és Gyula néven szereplő Antonina és Attila franciaországi kalandjai (*Estike és Gyula Frankhonban*). A könyv végén pedig a szerző már megfelelőnek találja a pillanatot, hogy az eddigi történetek fő színhelyével, Magyarországgal, és az 1848/49-es eseményekkel is megismerkedjenek a kis olvasók (*Hazánk, Magyarország 1848–49ben*).

A II. könyvben kevesebb a rövid történet, és több a vers, ez utóbbiak jó és rossz tulajdonságokról szólnak (*Hosszúfalvi iskola számára írt példázatok*). *Francia nép ismertetése* cím alatt különböző elbeszéléseket találunk arról, hogyan boldogulhat, aki szegény, de erényes. Több, az előzőeknél már hosszabb jelenetet is tartalmaz ez a kötet, és részletes leírást Erdélyről és az ottani szabadságharcos eseményekről.

A III. könyv rövid, sokszor tréfás történetekkel kezdődik, amelyeknek témája a szabadságharc, vagy az utána kialakult helyzet. E kötetre összességében mégis a hosszabb elbeszélések a jellemzőek, amelyek elsősorban Antonináról és Attiláról szólnak. Ezek mellett nagyon sok többfelvonásos színmű, és egy közel százoldalas (voltaképpen az Auguste jegyzetei nyomán magyarországi utazásukról készített) útleírás kapott helyet benne.

A sokkal később megjelentetett IV. könyv nagyrészt terjedelmes írásokat közöl: Estike és Gyula történeteit, illetve a *Francia nép ismertetésének* folytatásos részeit. A kötetet komolyabb, történelmi témájú színdarabok (*Pia Herczegné, Enyed ostroma*) és versek, valamint egy életrajz zárják.

É rövid ismertetésből is kitetszik, hogy műfajilag mennyire vegyesek ezek a könyvek, és mindez igaz irodalmi színvonalukra is. Emma leginkább a prózai

145 A könyvek teljes címét és adatait lásd a tanulmány végén.

művekben, történetekben remekel, bár a színművek között is vannak sikerültebb alkotások. Mindez nem mondható el a költeményekről, amelyek elég suta verselésű, néhol túlzottan didaktikus művek, némelyiket egyértelműen szavalásra szánta. Az elbeszélések is igen változatosak mind a nyelvi megformáltság, mind pedig az írói szándék szempontjából, de elsősorban az olvasó életkorához igazodnak. Kezdetben több a kisgyerekekhez közelebb álló mese, tanmese, rövid történet; később egyre nagyobb helyet foglalnak el az Estike és Gyula élményeiről szóló beszámolók, az életrajzi írások, útirajzok, országismertetések, történeti visszaemlékezések. Két erkölcsi tanító jellegű szöveget is találni: az egyik a II. könyvben a *Korszellem, hogy kell érteni? Nép bírálat. Kivel barátkozzék a magyar*, a másik az *Isten és haza* a III.-ban.

A szövegek között vannak átvételek és fordítások franciából, ezek közül kiemelkedő a Rabelais-életrajzhoz kapcsolva közölt Gargantua-részlet,¹⁴⁶ amely a mű első, és elfeledett magyar nyelvű fordítása, még ha töredékes is. Bár nem írja, de valószínű, hogy a III. könyvben lévő ötven oldalas *Lovaglásban* részt egy tankönyvből emelte át (szemléltető ábrákkal együtt). A *Körutazás 1847-ben* pedig nem más, mint – ahogy már szó volt róla – Auguste útjegyzeeteinek lefordítása. A IV. könyvben még több a fordítás, Noéltől vette át *A most is élő özvegy Szuszillonné történeté*-t, és közli az 1885-ös magyar országos kiállításra meghívott negyven francia vendég körútjáról szóló beszámolót Joseph Montet-től. Az elbeszélések számottevő része viszont eredeti, és Emma egyéni gondolatait, eszméit tükrözi.

Következetesen alkalmazkodva a feltételezett olvasók életkorához, szinte mindenhol magyarázó szándékkal meséli a történeteit. Szóhasználata azonban soha nem gyerekes: nem leereszkedik a gyerekekhez, hanem maga mellé veszi őket, ő is velük együtt tanul új dolgokat. Stílusa – főleg a prózai művekben – élvezetes, bár néhol kissé patetikus, illetve helyenként túl részletekbe menő, és ilyenkor unalmas.

Szereplők

A könyvek szereplői közt kitalált és valós személyek egyaránt akadnak. Az erkölcsi tanmesékben főleg elképzelt emberek szerepelnek, ezek a történetek egyébként is tipizáltak: egy-egy emberi tulajdonságot mutatnak be. A kötetek közötti folytonosságot az Estike és Gyula valóságos kalandjairól szóló epizódok jelentik – egyszersmind ezek a legfontosabb forrásaink a család életéről az 1850-es évekből. Tudjuk, hogy a kisgyerekek szeretik a tündérmeséket, ugyanakkor azokat a történeteket is, amelyekben ők maguk a főszereplők: úgy érezhetik, hogy ezáltal belépnek a mese világába. Az erkölcsi üzenetek is sokkal könnyebben felfoghatók és hitelesebbek számukra, ha róluk, vagy hozzájuk hasonló gyerekekről szóló elbeszélésekbe csomagolják őket. Antonina és Attila könyveiben azonban szereplővé válnak más valós alakok is: a családtagok és barátok köréből Teleki Imre, Auguste de Gerando, Teleki Blanka, Lővei Klára,

Mary Lowell Putnam, Gruby Dávid Ferenc.¹⁴⁷ Természetesen az kivételes, hogy a gyerekek személyes ismerőseikről olvashatnak (tan)könyveikben; mindez annak is következménye, hogy az átlagosnál több hőiesen viselkedő, példaképként állítható ember akadt Emma családjában és közvetlen környezetében. Antonina és Attila így közelebb érezhette magához a történeteket, és jobban hathatott rájuk a példa.

A jeleneteket, színműveket pedig azért érezhették magukénak, mivel azokat eljátszották, sőt Emma kifejezetten nekik, rájuk írta a szövegeket.

Fia és lánya – barátaikkal, valószínűleg Nemeskéri Kiss Miklós gyermekeivel is együtt¹⁴⁸ – mindig a színjátszók között voltak. Egyes darabokról azt is tudjuk, hogy mikor és hol adták elő őket.¹⁴⁹ Az ezekben megjelenített különböző szerepek lehetőségét nyújtottak a „színészeknek”, hogy más személyiségek bőrébe bújjanak.

Eszmék, erkölcsi értékek

Az *Antonina és Attila* könyve-sorozat Teleki Emma legfőbb irodalmi alkotása; ezen könyvek mutatják meg leginkább, hogy milyen erkölcsi elveket vallott, milyen értékeket tartott fontosnak, és milyen személyeket állított példaként gyermekei elé.

Alapvető és elsajátítandó erények, amelyek több elbeszélésben és jelenetben is szerepelnek: a szeretet, szerénység, mértékletesség, engedelmesség, szorgalom, nagylelkűség. Az élő környezet szeretetéről így ír: „*Szeress gyermek minden élő teremést, ápdold virágodat, légy védője minden elnyomott gyenge teremésnek. Így tanul kebled tágulni, most az érzéketlen növényeket, az oktalan állatocskákat, majd családod', hazád', az emberiséget öleled.*”¹⁵⁰

Emma azt vallja, hogy a hibák (mint pl. a féltékenység, kíváncsiság, könnyelműség) kijavíthatók, a rossz tulajdonságok leküzdhetők: „*ugy járunk ha korán nem veszünk erőt rossz tulajdonainkon, szokássá válnak és akkor nehéz kiirtani.*”¹⁵¹ Ezért fontos az önmagunkon való uralkodás, az önnevelés, hiszen az ember fejlődőképes, és kitartással sok mindent elérhet. Az önuralom, a szorgalmas munka, kemény tanulás eredményességéről számtalan történet szól, a bőbeszédűségéről önmagát leszoktató kislánytól¹⁵² és a kis huszárnak tanuló fiútól¹⁵³ kezdve, a

147 Gruby Dávid Ferenc (1810–1898) magyar származású francia orvos. 1836-ban ment Párizsba, ahol hamar nagy hírre tett szert. Orvosa volt többek között id. és ifj. Dumas-nak, Chopinnek, Balzacnak. A magyar emigránsokat is kezelte, Teleki Emmával jó viszonyban voltak. Írók és művészek számára alapítványt tett, ennek kamataiból rendezték a híres Gruby-ebédeket. Élete végén sokat foglalkozott a hipnotizálással.

148 BAJOMI, 1976. 937.

149 A III. könyvben található négy kis színjátékot (A' meglepetés, A' kalácsa vagy a' rejtkehely, A zavar, A' szünidő vagy az áldozat) 1857-ben a thiais-i kertben adták elő szeptember 2. és október 4-e között. III. KÖNYV. 200–243.

150 I. KÖNYV. 7.

151 II. KÖNYV. 23.

152 A Sarolta testvére, I. KÖNYV. 21.

153 Ákos. A' kis honvéd, I. KÖNYV. 95–105.

tanulásért mindenre képes, Párizsban híressé vált Gruby orvoson¹⁵⁴ keresztül a montmorency-i tanítóig, akire már 11 éves korában rábízta az egész iskolát.¹⁵⁵

A kitartás az egyik legfontosabb tulajdonság az elbeszélések szerint: „*lássad minő boldogságot rendel az isteni gondviselés annak ki erős lélekkel bízik benne és ki bátran küzdvén a' viszontagsággal, akár mily súlyos helyzetben sem szűnik meg erényes és nagylelkű lenni*”.¹⁵⁶

Rengeteg írás tárgya a bátorság, hősiesség – akár hétköznapi helyzetekben is –, ami gyakran összekapcsolódik a kötelességtudattal. Ez a bátorság sokszor éppen abból áll, hogy az ember merjen szembeszállni a sokasággal, a saját útján haladni, még ha ez a pillanatnyi helyzetben nem is a legnépszerűbb választás. A bátorság az, ha felismerjük, mikor kell cselekedni, és elég erősek vagyunk véghez vinni azt, amit akarunk. „*Nem elég általlátnunk a' jó cselekedetet (tudnunk mi jó és mi rossz), de elég erőseknek is kell lenniünk, hogy a' megértett jót végbe vigyük. (...) A' gyenge hiába teng a' világon, hiába adott az Isten neki ész, ügyességet és mindennemű jó tulajdont. Élete nem nyom többet egy porszemnél, nyom nélkül hagyja oda az életpályát, melyen soha nagyot el nem érhetett! (...) Ellenben az erős előtt semmi sincs mi el nem érhető, és hatalma korlátlan; ész ügyesség erővel egyesülve és józan okosságtól vezérelve századokra befolyó arany gyümölcsöt terem; városok, népek, országokra hat, sőt a' világ színtét is meg tudja változtatni.*”¹⁵⁷

Az erények közül, amelyekről ír, legkiemelkedőbb a hazaszeretet: „*Nem az az igaz haza szerető, kinek e' szent szó, mindig ajkán forog, ki az országnak egy szélétől fogva a' másíkgig bálványként imádtatik, ha bár a' hazát sírjába is dönti, de inkább az, ki a' hazaszeretet szent lángjától buzdítva, korán, rejtekében, minden erény gyakorlata által, hősnék edzette magát. Az ilyen elég számítással fog birni, hogy a' kedvező szempillantatot meg tudja várni, elég emberismerettel, hogy a' segédkezeket meg tudja választani és elég erővel, hogy szerepet nem is játszva, hazáját a' boldogság tetőpontjára emelje.*”¹⁵⁸ A bátorsággal párosuló hazaszeretetet példázza Auguste, Blanka, Teleki László, és más nagyszerű emberek élete. Az I. könyv Búcsúszavában¹⁵⁹ Emma a legfontosabbnak a nélkülözni tudást, a munkálkodást és a hazaszeretetet tartja. Szerinte szigorúnak kell lenni önmagunkkal szemben, ezért nem szabad, hogy a henylésre idő jusson. A munkásság tárgya pedig a haza kell, hogy legyen. A hazaszeretet nem áll ellentétben az emberszeretettel, a világpolgársággal. Aki a hazájáért fárad, egyben az emberiségért is fárad, és a munkálkodást itt a legegyszerűbb kezdeni, hiszen itt ismerjük a legjobban a körülményeket. „*Erőssé, erényessé akarod tenni nemzetedet, hintsd a' magot a' gyenge gyermek szívébe, fojtsd el a' burját. Vagy ha nemzeted erényes már és szabaddá akarod tenni, ne fogj könnyelműen a' nagy feladathoz, számítsd ki cselekedeteid minden lehető következt, tanulj a' múltból, légy tudós, hogy erős lehess, uralkodj szenvedelméiden, mert ezek tévútra vezetnek.*”¹⁶⁰

154 A' kis Ferencz vagy az állhatatos tanuló, III. KÖNYV. 13–21.

155 Estike és Gyula Montmorencyban 1855ben, III. KÖNYV. 33–47.

156 II. KÖNYV. 116.

157 I. KÖNYV. 177.

158 I. KÖNYV. 62.

159 I. KÖNYV. 227–236.

160 I. KÖNYV. 234.

Emma szerint a hazaszeretetet az 1848–49-es szabadságharcban nyilatkozott meg legfényesebben, ezért e két év eseményeiről több írásában is beszámol (*Magyarország 1848–49ben, Erdély 1848 és 49ben*). Férje és nővére eszméivel egyetértve egyértelműen a forradalom és a honvédő háború mellé áll. A kortárs véleményeket ismerve pedig megbocsátható, hogy velük együtt ő is úgy látja, a bukásban az ellenséges túlerő mellett nagy szerepe volt Görgei „árulásának” is.¹⁶¹

Az 1849 utáni helyzetre számos írásában történik utalás: általános drágaság van, osztrákhű birtokosok rendezkednek be a bujdosók jószágán, a cserkeszek által elhurcolt leány 4 év után találkozik újra apjával, a táncmulatságokon osztrákelles dalokat énekelnek a magyar ifjak. (Ezekről a jelenségekről nyilván Magyarországról hozzá látogató rokonoktól, ismerősöktől hallott.)

Míg az osztrákokat egyértelműen közellenségnek kiáltja ki, a nemzetiségek 1848-as szerepléséről elnézőbben – de nem a valós helyzetet felismerve – beszél. Szerinte Erdélyben az osztrákok bujtogatására lázadtak fel a nemzetiségek, amúgy máshol mindenütt a magyar ügyet támogatták, ezzel is megmutatva, hogy ehhez a nemzethez tartoznak. Számára – mint a kor számos gondolkodója számára is – nem a nyelvi, hanem a kulturális elv a nemzetalkotó, a benne élő nemzetiségek szövetsége alkotja a nemzetet. Ezért ellenzi a nemzetiségek föderációs terveit. „A' nemzet oly embertömeg, mely századok óta egyenlő törvénynek hódolt, egyenlő, maga alkotta kormányal birt, mely századok óta együtt vívta ki a' nagy véres, emberiséget mentő csatákat, vagy szabadsága ügyében együtt küzdött! ez a' szent test melyet szétszaggatni vétek nélkül nem lehet.”¹⁶²

Úgy véli, a nemzet fejlődése érdekében a hagyományokat és a haladást kell ötvözni, nem szabad csak azért elvetni rég bevált dolgokat, mert mindent meg akarunk újítani. „A magyar szent szokás és életmód nem kínai köfal, ezt fenn is tartva lehet haladni az idővel, haladni, fejlődni, de nem elválni, mint a' kopott pénz melyen már semmi bélyeg nincs. Férfiasabb a' magyar öltözet, életmód, szokás, nyelv mint a' külföldi, ezért kell megtartani. A bő öltönyű, német beszédű, szűkkeblű hazafi ritkán igaz magyar!”¹⁶³

Többek között a *Korszellem, hogy kell érteni? Népbírálat. Kivel barátkozzék a' magyar* című részben fejti ki nézeteit a magyar nemzet legfőbb barátjáról és támogatójáról, Franciaországról. A hősiesség és a becsület a két nemzet közös tulajdonságai: „A' becsület eszméje Európában Frankhonban keletkezett, atyáink pedig Ázsiából hozták el magokkal. Frankhon az észnek hazája, minden világosság és tudomány kútfeje, miért szövetkeznél mással, eszes magyar, miért nem meritenél a' forrásból. A' német ábránd nem neked való, valamint az angol önzés sem.”¹⁶⁴ Emma Franciaországnak még a hibáit is erényekké változtatja: „a' népek Krisztusa”, azért szenved, mert a tökéletességre törekszik, „saját jólétével nem gondolva az emberiség java kinyomozásának áldozza minden erejét. (...) Mostani gyászos helyzete is nemde a' szavazás szabadság

161 I. KÖNYV. 224.

162 II. KÖNYV. 306.

163 I. KÖNYV. 62.

164 II. KÖNYV. 311.

megkísértésének következése. A' tudatlan nép csak egy nagy nevet ismert, annak hódolt."¹⁶⁵

A többi nemzetről nem ilyen egyértelműen pozitív a véleménye. A németek és osztrákok a magyarok barátaiként szóba sem jöhetnek. Angliát szerinte a körülmények, a kereskedelemben elfoglalt helyzete kényszeríti önzésre, „ez az oka hogy az angol nem nyújthat segédkezet a' szabadságra törekvő népeknek, hanem megmaradása érdekében inkább kénytelen Amerikában és Ázsiában a' szabadság elnyomójává lenni”.¹⁶⁶

Azon túl, hogy erkölcsi alapelveket ad olvasóinak, Emma a világ sokféle kérdéséről, problémájáról kifejti véleményét. Az egyik ilyen téma a gazdagszegény, illetve nemes-nemtelen ellentét. A nem főrendűek irányában nem érződik a részéről arisztokrata gőg, sőt, több történetben a nem nemes, szegény szereplők szerények, szorgalmasak, nagylelkűek, míg a – sokszor városi – gazdagok és nemesek kényeskedők, idegen műveltségűek, ellustultak, buták. Ezekkel a példákkal próbálja kitartásra, munkálkodásra és méltányosságra nevelni az olvasót. A IV. könyvben kifejezetten a magyar parasztságról szóló történeteket gyűjtött egy csokorba (*A magyar nép ismertetése*). Itt így dicséri őket: „becsületesség és hűség a nép jelleméhez tartozik”.¹⁶⁷ Ahogy a parasztságot – még egyfajta felvilágosodás kori természetesség-eszme jegyében – idealizálja, úgy ad egyértelmű elsőbbséget a mezőgazdaságnak az iparral és kereskedelemmel szemben. Szerinte Magyarországnak örülnie kellene, hogy gazdasága a mezőgazdaságon alapszik, és nem a gyáriparon; a földművelés által kell nagyvárossá lennie, mivel úgysem tudna versenyezni a többi országgal az iparcikkek kereskedelmében. Utazásai során valóban megtapasztalhatta, milyen következményei vannak az iparosodásnak. A gépesítés kíméli az embert, de megfosztja a munkalehetőségtől: „Ezek a' művelt országok titkos sebeit; bámuljuk az eredményt, ha minden órában ezer meg ezer sing szövet készül, de nem gondolunk a' sok elfonyasztott étellel melybe kerül.”¹⁶⁸ Több helyütt részletesen, és együttérzően ír a pamutgyári dolgozók szörnyű élet- és munkakörülményeiről. A kemény, gyakran 16 órás munka „nem csak az egészséget rongja meg végre hanem még észbeli tehetségeitől is megfosztja a' munkást”.¹⁶⁹ A gyárosoknak való kiszolgáltatottság ellen haladó gondolkodásra valló megoldást ajánl: „Csak egyesülés által boldogulhat a' munkás, közülök a' nagyobb rész önállóvá élhetne ha el nem szélednének.”¹⁷⁰

A hitről, vallásról szűkszavúan nyilatkozik, a III. könyv legvégén *Isten és haza* címmel Gyula és Cecilia vitája kapcsán fejti ki véleményét. A vita tárgya az, hogy lehet-e Isten és haza között választani, kell-e az egyiknek elsőbbséget adni. Emma így vélekedik: „Mivel Istennek élni, annyi mint jól tenni, annál inkább él az ember Istennek, minél több jól teszen, és mivel sehol sem tehetünk több jól mint a' hazában,

165 II. KÖNYV. 312.

166 II. KÖNYV. 305.

167 IV. KÖNYV. 7.

168 I. KÖNYV. 87.

169 II. KÖNYV. 70.

170 II. KÖNYV. 70.

hol születünk, melyet ismerünk, hazájában kell jót tenni vagy más szóval, jó hazafinak kell lenni.”¹⁷¹ Bár Emma, ahogy Blanka is – anyjuk után – katolikus vallásúak voltak (apjuk viszont református), a katolikus egyházzal nincs túl jó véleményük. Az egyház képmutatásától, a vakbuzgóságtól elfordulva egyfajta bensőséges, személyes kapcsolatot tart Istennel. „Egyházam szívem, melyet te, nagy Isten az igaznak szeretetével áldottál meg. Szükségem van e nekem katholicus, protestans, zsidó, vagy mohametán szóatra, hogy benned higgyek; csak látanom és hallanom kell és tudok.”¹⁷² A tökéletesedésbe vetett örök hite itt is megnyilvánul, úgy véli, nem szabad a gyermekeket korlátozni abban, hogy a hit kérdéseiről gondolkozzanak. „Tagadod-e az Isten teremtésének örök tökéletesíthetőségét? ha ezt teszed, a’ világegyetem törvényeit tagadod és ha ezen törvényeket elismered, nem kell-e, hogy gyermekeink tovább haladjanak nálunknál? nem kell-e nekik mindenről elmélkedniök?”¹⁷³ Ebből a hitből következik, hogy nem hisz a sors vagy Isten általi elrendeltségben, hanem azt vallja, hogy mindannyian szabad akarattal rendelkezünk: „Tudjuk, hogy a’ szellemi világban emberi szabadságunk pótolja a’ változatlan törvények helyét.”¹⁷⁴

Emma Istene egy egyházak felett álló Isten, aki a különböző vallásokkal nem megosztja, hanem egyesíti az emberiséget: „fogadj el minden emberi tanból (mert az elfogadott vallások sem egyebek) azt mi benne legtökéletesebb, legyen bár neve Szentírás, Korán, Haza, nem baj, mindegyikben Isten nyomára akadsz.”¹⁷⁵

Nevelési eszméi

Teleki Emma igyekezett a fent vázolt erkölcsi elvek alapján nevelni saját gyermekeit, és úgy hatni a többi olvasóra, hogy ők is a könyvekben bemutatott hősökhöz hasonlatosak legyenek. Az önnevelés (és tökéletesedés) mellett természetesen nagy szerepet tulajdonított a jól felkészült nevelőnek is. A gyerekek – álláspontja szerint – ugyanis nem maguk tehetnek hibáikról, rossz tulajdonságaiknak a legtöbbször a rossz nevelés, vagy a nevelés hiánya az oka. E tézis érdekes megfogalmazása az a jelenet, amelyben egy gyermeknevelődtől alapító házaspár titokban megfigyeli a leendő tanulókat, hogyan viselkednek, ha a felügyelők nincsenek otthon.¹⁷⁶ A gyermekek más-más nemzetiségűek (magyarok, székelyek, oláhok, szászok, cigányok), és különbözőképpen látják el a rájuk bízott feladatokat. A darab végén senki nem kap büntetést, a házaspár pedig ezt mondja: „Ösztönszerűleg tettétek ma a’ jót és rosszat és majd nevelés által eszméledvén, magatok mondhattok ítéletet.”¹⁷⁷

A Lóvei Klárát bemutató életrajzban több kiváló nevelőről is megemlékezik. Az itt kifejtett pedagógiai eszméi nagy rokonságot mutatnak a reformkori jeles (nő)nevelők, Brunszvik Teréz, Karacs Teréz, és Teleki Blanka eszméivel. A

171 III. KÖNYV. 553.

172 III. KÖNYV. 548.

173 III. KÖNYV. 549.

174 I. KÖNYV. 235.

175 III. KÖNYV. 554.

176 Húsvét vagy a’ ki mint szokta akkép ropja, III. KÖNYV. 306–322.

177 III. KÖNYV. 322.

hibás szokásokat például nem fenyítéssel, hanem a helyes viselkedés elmagyarázásával, vagy jó példa mutatásával lehet megszüntetni: „boldog országunkban nem szeretünk embereket mintába önteni, szabadon, eredeti jelleme szerint fog mindenik fejlődni és ki-ki segédelemmel hibái vagy rossz szokásai javításán működni.”¹⁷⁸ Blankát idézi akkor is, amikor arról ír, milyen a jó nevelő: „Jó tudni, hogy mások mit írtak a’ nevelésről hanem azért annak, ki nevelni akar, saját lelkében kell élni az eszmének, mely szerint cselekszik, és saját lényének kell visszatükröznie a’ lelkében rejlő eszmét. – Legjobb nevelés a’ példa. Ha a’ gyermek mindig csak jót és helyest lát, rosszat nem fog soha cselekedni.”¹⁷⁹

Az írás motivációi

Arra a kérdésre, hogy miért írt Teleki Emma a gyermekeinek tankönyveket, a válasz elsősorban személyiségében és párizsi helyzetében rejlik. Messze hazájától, szellemi elszigeteltségben élve az anyanyelv, mint a nemzeti kultúra hordozója még fontosabb lehetett számára, mint addig volt. Tudjuk, hogy már korábban is voltak irodalmi törekvései, a francia fővárosban ezek kiteljesedhettek. Iskolába eleinte nem adta gyermekeit, saját maga törődött a nevelésükkel, és rendkívül erős szándék élt benne, hogy tudását, eszméit átörökítse rájuk. Emma a gyermekekben a jövő letéteményeseit látja, ezért írásai arra nevelik őket, hogy bízzanak önmagukban, tudják, mi a feladatuk. „A’ ki teheti ébreszsen, kiki helyzete és erejéhez képest”¹⁸⁰ – írja. Ez az erős küldetéstudat, amely benne is megvan, és amelyet igyekszik gyermekeinek átadni, valószínűleg arisztokrata mivoltában, közelebről családi hagyományaiban gyökeredzik. Ezt csak felerősítette az emigráns-lét; és a haza sorsáért való aggodalom, ha lehet, még fokozta állandó tettrekészségét. Emma úgy vélte, Attila és Antonina nagypajuk, apjuk, nagynénjük örökébe léphetnek, ők lehetnek azok, akik elhozzák a hazának a várva várt szabadságot. Ilyen nagyszerű feladathoz megfelelő nevelés is kell, hiszen magasabb poszton még többet kell bizonyítani. Ez az arisztokratikus jellegű, elitisztikus nevelés-eszme az alapja Emma műveinek. Mindez nem azt jelenti, hogy az alacsony rendűek előtt elzárná a tanulás, felemelkedés útját (ennek ellenkezőjére számtalan példát találunk a művekben). A fejlődés lehetősége mindenkiben benne rejlik, de akinek születésénél fogva több beleszólása van a világ megváltoztatásába, annak kötelessége e szerepnek megfelelően művelnie, nevelnie önmagát.

Az olvasóközönség

Ha Emma csak saját gyermekeinek szánta volna a könyveit, nem valószínű, hogy kinyomtatta volna őket. Csak feltételezhetjük, hogy a könyvek szélesebb körben is elterjedtek, mivel sem az olvasóközönség létszámára, de még a példányszámokra vonatkozóan sincsenek adataink. A köteteket (még az 1887-ben kiadott

178 III. KÖNYV. 310.

179 III. KÖNYV. 188.

180 III. KÖNYV. 466.

IV. könyvet is) a Guiraudet és Jouaust cégnél jelentette meg Párizsban, nyilván Miksa anyagi támogatásával.

A II. könyv elején külön közli az *Estike és Gyula újabb utazásaiban előforduló francia nevek kimondása*-t, amit – mivel saját gyermekei tudtak franciául – nyilván a magyarországi olvasóknak szánt. A IV. könyv elején ezzel indokolja meg a kötet megjelentetését: „*Más kedves gyermekek is vannak a szeretett magyar hazában, bámulva látnák a hiányt mely e gyermekkönyvekben van, mivel a negyedik kötet nem létezik.*”¹⁸¹ Bár az elbeszélésekből kiderül, hogy Emma már 1849 körül elkezdte írni az I. könyvet, a kiadás később történt; a III. és a IV. akkor jelent meg, amikor Antonina és Attila már nagyobbak voltak.

Az V. és a VI. könyv egyértelműen szélesebb közönségnek íródott, hiszen ekkor már a fiatalabbik gyerek, Attila is húsz éves. Mivel a jelenetek szereplői közt találhatjuk a gyerekek párizsi magyar barátait, ezért feltételezhető, hogy Emma gyermekei mellett ők voltak (főként Nemeskéri Kiss Miklós gyerekei) az első számú olvasóközönség.

A VI. könyv terjesztéséről, amely voltaképpen az 1867-es párizsi világkiállítás részletes bemutatása, több adatunk is van. Antonina így ír Párizsból Karacs Teréznek 1868-ban: „*Sajnáljuk hogy annyit kellett fáradsnia Rath Mór dolgában. Mama legczélszerűbbnek találja, ha megengedi kedves Karacs néni hogy Rath Mór a' könyveket szállására küldje, azután arra kéri édes anyám hogy onnan horvár által Pfeifer könyvárushoz vitesse. Ha pedig ismer édes Karacs néni oly egyéneket kik e' könyvet birni szeretnék, tartson magánál elajándékozásra annyi példányt a' mennyit kíván, és csak a' többit adja által Pfeifernek. (...) Arra is kéreti édes anyám jutassa eszébe ezen könyvárushoz hogy az új munkából minden ujság szerkesztőséghez egy továbbá kegyednek három, Horváth Árpádnak, Rómer Flóris és Gregus Ágostnak egy egy példányt küldjön.*”¹⁸² A könyv második kötetéből már egyenesen Karacsnak küldtek 20 példányt, hogy azokból a mellékelt jegyzék alapján osztogasson a következő lapok szerkesztőségeinek: Magyar Ujság, Budapesti Közlöny, Pesti Napló, A Hon, Fővárosi Lapok, Vasárnapi Ujság, Pesther Lloyd, Ungar Lloyd, Hazánk, Századunk, Hazánk s a Külföld, Ellenőr, Családi Kör, Magyarország.¹⁸³ Valószínű, hogy a korábbi könyvek is csak 1867 után jutottak el Magyarországra, további sorsukról azonban nem sokat tudni. (A Széchényi Könyvtárban fellelhető példányok egykor Irányi Dániel, illetve Horváth Árpád tulajdonában voltak.)

További kutatást igényel annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy mennyiben egyediek ezek a tankönyvek. Magyarországon egy korábbi mű, a *Flóri könyve* az egyetlen közismert, édesanya által írott gyermekkönyv, de ez csupán egyetlen kötet, és nem az olvasók életkorához alkalmazott tankönyv-sorozat.

Teleki Emma irodalmi tevékenységében a modernség és a tradicionalizmus egyesül: ezek a gondosan felépített művek egy hanyatlóban lévő pedagógiai gyakorlat, az otthoni, családi nevelés szolgálatában állnak, miközben ez az idő

181 IV. KÖNYV. I.

182 De Gerando Antonina levele Karacs Terézhez, 1868. november 22. MTAKK. Ms 1006/7.

183 De Gerando Antonina levele Karacs Terézhez, 1869. augusztus 21. MTAKK. Ms 1006/11.

már az intézményesülés korszaka, Teleki Blanka is ez utóbbit igyekezett megvalósítani leánynevelő intézetével.

Az utazás évei

1863-ban, miután mindkét ifjú vizsgával zárta tanulmányait, a család Itáliába utazott Auguste lyoni bátyja kíséretében. Erről az utazásról szól az *Antonina és Attila ötödik könyve*, amelynek érdekes módon van egy másik változata is: *Hedvig és Andor utazása Rómában*. Bajominak azonban nincs igaza abban, hogy a két kötet a főszereplők neveit leszámítva teljesen egyforma,¹⁸⁴ az első ugyanis tíz oldallal hosszabb – valószínűleg ez tartalmazza az eredeti szöveget. A másik kötet öncenzúrázott változat: ebben nem szerepelnek a carbonarikról, vagy az olasz nemzetállami törekvések támogatásáról szóló részek, illetve a Garibaldit dicsőítő szövegek.

1864-ben Antonina tanárnői oklevelet kapott Párizsban, a következő évben pedig testvérével újra Rómába utazott.¹⁸⁵ Ebben az évben a család Karacs Terézzel is találkozott, aki 1863-tól két évig Miksa leányainak, Irénnek és Bellának a nevelőnője volt.¹⁸⁶ 1864-ben pedig Németországban tíz napot töltöttek együtt Miksával.

1866-ban Emma megtette az első hazalátogatást is, bár még korántsem volt szó hazatelepedésről, hiszen Antonina még 1868–69-ben is párizsból írogat Karacs Teréznek.

1867-ben a család megtekintette a párizsi világkiállítást. Emma részletekbe menően, minden kiállító országról beszámol kétkötetes művében (*Antonina és Attila hatodik könyve*), amelyet teljes egészében a „műtártnak” szentel. Aprólékos leírását adja minden festménynek, szobornak, még a gépekről is hosszasan értekezik. Bemutatja a magyar olvasók számára bizonyára ismeretlen dél-amerikai államok (például Venezuela, Ecuador, Paraguay, Uruguay), az angol gyarmatországok (például Trinidad, Guayana, Bahama), afrikai és ázsiai országok, és természetesen a közismertebb európai államok kiállítási tárgyait, kézműves termékeit, műkincseit. Kiemelt helyen foglalkozik a műtártnak neveléstörténeti részlegével, nagy ember- és gyermekbarátok rövid életrajzait is közli.

Antonina és Attila felnőttek, így Emma – bár már 60. életéhez közeledett – egyre többet utazott, továbbra is hajtotta a vágy, hogy új helyeket, eszméket ismerjen meg. 1870-ben Antoninával együtt eljutott Görögországba, onnan írt leveleit nyomtatásban is megjelentette, hogy honfitársai is megismerjék ezt a szabadságszerető népet. Leveleiben részletes leírását adja a görög műemlékeknek, persze mindenütt kitűnő idegenvezetői akadtak: Michelet és Quinet ismerősei. Találkoztak több görög szabadságharcossal is (Bulgarisszal, Kanarisszal), Emma igyekezett a görög nyelvből is valamennyit elsajátítani. Élményeit így

184 BAJOMI, 1980. 133.

185 BAJOMI, 1980. 120.

186 KARACS, 1963/2. 112.

foglalja össze: „rövid idő alatt sok újat tanultam, új néppel ismerkedtem meg, előttem új remek művészetet láttam, a nyugati túlmivelt államok mételeyét itt elfelejtettem.”¹⁸⁷ A következő évben fiával és menyével tért vissza Athénbe, ezt az utat is megörökítette művében. Élvezte, hogy megmutathatja a fiataloknak az általa már ismert tájakat, emlékeket.

V. Visszavonulás Erdélybe

Az 1870-es évek elején Emma lényegében hazaköltözött, de egy ideig még utazgatott, és az év egy részét továbbra is Párizsban töltötte. Erdélyben Kendilónán, Miksánál lakott, annak 1872-es haláláig. A szerető testvér, aki mindkét nővérét támogatta anyagilag és erkölcsileg is, 58 éves korában hunyt el.

Ebben az időben már a gyerekek is visszatelepültek; Antonina 1872-ben Pesten magántanfolyamot indított, Attila a nagybátyjától örökölt kendilónai birtokon élt, itt látta vendégül francia kollégáját, Élisée Reclus-t.¹⁸⁸ Emma ekkoriban Pesten tartott fenn szalont, amely a párizsihoz hasonlóan a francia és magyar értelmiségiek gyülekezőhelye lett. 1877-ben átköltözött a család pálfalvai birtokára. Itt a parasztyerekeknek alapított ingyenes iskolákat, cserébe elvárta, hogy az ő módszerei alapján tanítsanak.¹⁸⁹

Emma fáradhatatlan volt, még az 1880-as években is eljárt Párizsba, és másfelé is utazgatott, ezt tanúsítja az Országos Levéltárban őrzött, 1883–84-es naplója is. Ennek egyik felében egy kis-ázsiai utazásról készült francia jegyzeteket találunk, a többi 30 oldal francia és magyar nyelvű naplóbejegyzések egyvelege.¹⁹⁰ 1884-ben kiadta a francia eredetiből magyarított *Nemzeti katekizmust*, amely leginkább saját eszméit foglalja össze a hazáról, kötelességekről és jogokról, erényről és bűnről, tanításról és nevelésről.

1880-ban Antonina a kolozsvári leányiskola igazgatónője lett, és Attila is közelebb került anyjához, mert miután Pesten letette a doktorátust, Erdélybe ment, hogy gondoskodjék Miksa árváiról.¹⁹¹ Milyen szerencse, hogy családtagjai a közelében voltak. 1891 tavaszán ugyanis Emmát szélhűdés érte, jobb keze és lába megbénult, ettől kezdve nem mozdult ki Pálfalváról. Gyermekai felváltva voltak mellette, Antonina egy évre még az igazgatóságtól is visszavonult. Az idős asszony kitartását mutatja, hogy Zichy Géza biztatására megtanult bal kézzel írni.¹⁹² Az utolsó karácsonyt az egész család együtt ünnepelte, Teleki Emma 1893. április 30-án halt meg, szerettei körében.

187 GÖRÖGORSZÁGI LEVELEI, 1873. 165.

188 BAJOMI, 1980. 124–125. – Reclus magyarországi kapcsolatairól lásd uő.: *Reclus és a magyarok*. In: Uő.: *Arpadine. Kalandozások a magyar-francia kapcsolatok múltjában*. Budapest, 1980. 221–227.

189 SEBESTYÉNNÉ, 1894. 14.

190 De Gerando Ágostné naplója 1883–1884. MOL De Gerando család iratai P 974 I cs./8. tétel.

191 BAJOMI, 1980. 126.

192 SEBESTYÉNNÉ, 1894. 14–15.

Életrajzírója így írt Teleki Emmáról: „*az élettel való küzdelemben hős volt, mint egy férfi, de mint gyermek, mint hitves, mint anya, mint barátnő gyöngéd, odaadó, szeretettel teljes volt, mint egy igazi, mint egy eszményi nő.*”¹⁹³

Egész életében fáradhatatlanul küzdött az eszméért, hogy a világ megváltoztatható, ha van bennünk elég bátorság erőnkkel és tudásunkkal a jó ügy érdekében kiállni. A gyermekek méltó folytatói lettek anyjuk eszméinek. Attila kiváló földrajztudós lett, felesége, Teleki Irén, férje halála után Párizsban tartott fenn szalont. Egyetlen fiuk, Félix, – akinek nevelésében még a nagymama is részt vett – Kolozsvárott született, de a középiskolát már Franciaországban végzi; a trianoni tárgyalások idején közvetítő szerepet lát el Poincaré elnök és a magyar delegáció – többek között Teleki Pál – között.¹⁹⁴

De Gerando Antonina, bár sose ment férjhez és nem volt gyermeke, a magyar nőnevelés egyik kiemelkedő alakja lett, a tanítás mellett irodalmi tevékenységet is folytatott. 1899-ben válogatást jelentetett meg édesanyja első három könyvéből. Az előszóban így méltatja az *Antonina és Attila könyve* sorozatot: „*az első értékkel bíró gyermekkönyv, mely magyar nyelven valaha megjelent! Magyar anya írta, külföldön, száműzöttségben.*”¹⁹⁵ Mi sem mutatja jobban a gyermek szoros kapcsolatát édesanyjával, mint a nevelésről való elmélkedése Teleki Blankáról írt rövid életrajzában: „*a nevelés sokkal több árnyalattal bíró, sokkal gyöngédebb művészi kezeket igénylő, sokkal rezgőbb lelkeket követelő mesterség, mely leginkább a hamisítatlan anyai ösztönytől, az anyai szeretettől veheti kölcsön valódi ihletét.*”¹⁹⁶

193 SEBESTYÉNNÉ, 1894. 1.

194 HONGROIS ET FRANÇAIS, 1987. 65–66.

195 VII. KÖNYV. Előszó

196 DE GERANDO, 1892. 25.

Teleki Emma művei

- I. KÖNYV = *Antonina és Attila könyve. Irta anyjok.* Páris, 1851.
II. KÖNYV = *Antonina és Attila második könyve. Irta anyjok.* Páris, 1854.
III. KÖNYV = *Antonina és Attila harmadik könyve. Irta anyjok.* Páris, 1859.
IV. KÖNYV = *Antonina és Attila negyedik könyve. Irta anyjok.* Páris, 1887.
V. KÖNYV = *Antonina és Attila ötödik könyve. Irta anyjok.* Páris, 1866.
Hedvig és Andor utazása Rómában. Irta anyjok. Páris, 1866.
VI. KÖNYV = *Antonina és Attila hatodik könyve.* 1867-diki világtárlat. Paris, 1868.
(I. kötet) és 1869. (II. kötet)
VII. KÖNYV = *Antonina és Attila könyve.* 1899.
GÖRÖGORSZÁGI LEVELEI = *De Gerando Ágostné Gróf Teleki Emma Görögországi levelei és a régi Attikának hiteles kútfők utáni leírása.* Pest, 1873.
Nemzeti katekizmus. A magyar nép és fiatalság számára. Francia után a magyar viszonyokhoz alkalmazá G. Teleki Emma. Kolozsvár, 1884.

Felhasznált irodalom

ALBERT

1989 Albert Gábor: *Zsákutcák hősei.* Budapest, 1989.

AGULHON

1993 AGULHON, Maurice: *The Republican Experiment, 1848–1852.* Cambridge, 1993.

BAJOMI

1980 BAJOMI LÁZÁR Endre: *Teleki Emma életéről és műveiről.* In: *Uő.: Arpadine. Kalandozások a magyar–francia kapcsolatok múltjában.* Budapest, 1980.

1976 BAJOMI LÁZÁR Endre: *Teleki Emma életéről és műveiről.* In: *Irodalomtörténet,* 1976. 4. sz.

1985 LAZAR, André: *Les de Gérando-Teleki.* In: *Revue de Hongrie,* 1985. 4. sz.

BRUNSVIK

Brunsvik Teréz naplói (Journaux de –.), FSZEK Budapest Gyűjtemény B 0910/55.

CHASSIN

1856 Chassin, Charles-Louis: *La Hongrie, son génie sa mission. Étude historique suivie de Jean de Hunyad, récit du XVe siècle.* Paris, 1856.

CZEKE

1926 CZEKE Marianne: *Gróf Brunsvik Teréz élet- és jellemrajza.* In: *CZEKE Marianne – H. RÉVÉSZ Margit: Gróf Brunsvik Teréz élet- és jellemrajza.* Budapest, 1926.

1928 CZEKE Marianne: *Une grande amie de Beethoven: La comtesse Thérèse Brunsvik de Korompa.* In: *Revue des Études Hongroises,* 1928.

DÁNIEL

1986 DÁNIEL Anna: *Teréz küldetése.* Budapest, 1986.

DE GERANDO

1892 *Gróf Teleki Blanka élete*. A Teleki Blanka Kör számára megírta De Gerando Antonina. Budapest, 1892.

FÁBRI

1999 *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865*. Szerk.: FÁBRI Anna. Budapest, 1999.

FODOR

1975 FODOR István: *Michelet et ses amis hongrois*. In: *Nouvelles Études Hongroises*, 1975.

HANKISS

1926 HANKISS János: *Viktor Hugó és a magyar emigráció*. In: *Történelmi Szemle*, 1926.

HONGROIS ET FRANÇAIS

1987 *Hongrois et Français. Une famille franco-hongroise les Teleki-de Gérando. 9 Novembre 1986–31 Janvier 1987*. Montmorency. (Kiállítási katalógus)

HORNYÁK

1993 HORNYÁK Mária: *Beethoven, Brunszvikok, Martonvásár*. Martonvásár, 1993.

IRÁNYI – CHASSIN

1989 IRÁNYI Dániel – CHASSIN, Charles-Louis: *A magyar forradalom politikai története 1847–1849*. I–II. Budapest, 1989. (ford. SZOBOSZLAI Margit)

ÍTÉLET

1963 *Haditörvényszéki ítélet*. In: *Teleki Blanka és köre. Karacs Teréz – Teleki Blanka – Lóvei Klára*. Vál., s. a. rend., előszó és jegyz. SÁFRÁN Györgyi. Budapest, 1963. 398–400.

KARACS

1963/1. KARACS Teréz: *Megismerkedés Teleki Blanka grófnővel*. In: *Teleki Blanka és köre. Karacs Teréz – Teleki Blanka – Lóvei Klára*. Vál., s. a. rend., előszó és jegyz. SÁFRÁN Györgyi. Budapest, 1963.

1963/2. KARACS Teréz: *Egy igaz magyar nevelőnő életéből*. In: *Teleki Blanka és köre. Karacs Teréz – Teleki Blanka – Lóvei Klára*. Vál., s. a. rend., előszó és jegyz. SÁFRÁN Györgyi. Budapest, 1963.

KONT

1899 KONT Ignác: *Magyar emigránsok levelei Chassin Károly Lajoshoz*. In: *Budapesti Szemle*, 1899.

KÓSA

1941 KÓSA, Jean, *Irányi et les émigrés hongrois en France*. In: *Nouvelle Revue de Hongrie*, 1941 mars.

LÓVEI

1963 Lóvei Klára *jegyzetei Teleki Blanka fogságáról*. In: *Teleki Blanka és köre. Karacs Teréz – Teleki Blanka – Lóvei Klára*. Vál., s. a. rend., előszó és jegyz. SÁFRÁN Györgyi. Budapest, 1963. 401–456.

LUKÁCS

1984 LUKÁCS Lajos: *Magyar politikai emigráció 1849–1867*. Budapest, 1984.

MISKOLCZY

- 1994 MISKOLCZY Ambrus: *Amikor a mítosz születik... Egy román népballada: a Miorita útja Sovejától Párizsig és vissza avagy fejezetek 150 esztendő román eszmetörténetéből a romantikus nacionalizmustól napjainkig.* Doktori értekezés a történettudományok köréből. Budapest, 1994.

PUTNAM

- 1855 PUTNAM, Mary Lowell: *Auguste de Gerando*. In: *The Christian Examiner and Religious Miscellany*. Vol. 58. Boston, 1855. Jan. – May.

RUBIN

- 1977 RUBIN Péter: *Teleki Emma és Auguste De Gerando házassága kapcsán*. Budapest, 1977.
1982 RUBIN Péter: *Francia barátunk, Auguste de Gerando (1819–1849)*. Budapest, 1982.

SÁFRÁN

- 1963 *Teleki Blanka és köre. Karacs Teréz – Teleki Blanka – Lövei Klára*. Vál., s. a. rend., előszó és jegyz. SÁFRÁN Györgyi. Budapest, 1963.

SEBESTYÉNNÉ

- 1894 SEBESTYÉNNÉ STETINA Ilona: *De Gerando Ágostné, szül. Gróf Teleki Emma*. Különlenyomat a Nemzeti Nőnevelés 1894. évi I. füzetéből. Budapest, 1894.

SIPOS

- 1929 SIPOS Lajos: *A magyar szabadságharc visszhangja a francia irodalomban 1848–1851*. Budapest, 1929.

SZABAD

- 1985 SZABAD György: *Miért halt meg Teleki László?* Budapest, 1985.

P. SZATHMÁRY

- 1886 *Gróf Teleki Blanka életrajza*. Lövei Klára jegyzetei nyomán írta P. SZATHMÁRY Károly. Gróf Teleki Blanka sajátkezű rajzaival. Budapest, 1886.

TÓTH

- 1928 TÓTH Béla: *Edgar Quinet et la Hongrie*. In: *Revue des Études Hongroises*, 1928.

VASVÁRI

- 1956 VASVÁRI Pál: *Michelet és a német tudományos rendszer*. In: *Vasvári Pál válogatott írásai*. Budapest, 1956. 199–206.

VÁDIRAT

- 1963 Vádirat. In: *Teleki Blanka és köre. Karacs Teréz – Teleki Blanka – Lövei Klára*. Vál., s. a. rend., előszó és jegyz. SÁFRÁN Györgyi. Budapest, 1963.

VISZOTA

- 1863 VISZOTA Gyula: *Tagajánlások az Akadémiában*. In: *Akadémia Értesítő*, 1906. nov. 15., 17. köt. 11. füz. 639. és *MTA Almanach*, Pest, 1863.